

नेपालका संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको लोकतान्द्रीकरणः

आदिवासी तथा स्थानीय समुदायद्वारा संरक्षित क्षेत्रको पहिचान र तिनको सशक्तीकरण

लेखक
जैलबकुमार राई

फरेस्टएक्सन नेपाल

सातदोबाटो, ललितपुर

पोष्ट बक्स नं. १२२०७, काठमाण्डौं, नेपाल

टेलिफोन: ९७७-१-५५५०६३१, ५५५२२२४

फ्याक्स: ९७७-१-५५३५१२०

इमेल: forestaction@wlink.com.np

वेबसाइट: www.forestaction.org

नेपालका संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको लोकतान्त्रीकरण:

आदिवासी तथा स्थानीय समुदायद्वारा संरक्षित क्षेत्रको पहिचान र तिनको सशक्तीकरण

लेखक

जैलबकुमार राई

प्रकाशक

फरेष्टएक्सन नेपाल

प्रकाशन	: नेपालका संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको लोकतान्त्रीकरण
प्रकाशक	: फरेष्टएक्सन नेपाल
सर्वाधिकार ©	: प्रकाशकमा
डिजाइन	: अर्जुन ज्ञवाली
भाषा सम्पादक	: विमल आचार्य
प्रकाशन मिति	: २०६८, बैशाख
सम्पादक	: कृष्ण मुरारी भण्डारी
उपलब्ध हुने स्थान	: प्रकाशक संस्थाका कार्यालय काठमाण्डौं, नेपाल
आंशीक आर्थिक सहयोग	: आर. आर. आई

प्रकाशकीय

प्राकृतिक स्रोत तथा जैविका विविधताको संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा आदिवासी जनजाति तथा स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सीप, तथा अभ्यासहरूको पहिचान तथा मान्यता दिइनुपर्ने पक्षमा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा थुप्रै नीतिगत र कानुनी व्यवस्थाहरू बनिसकेका छन् । खास गरी संयुक्त राष्ट्र संघको अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनसम्बन्धी महासन्धि १९९ (ILO 169) र जैविका विविधतासम्बन्धी महासन्धि (CBD)ले प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासी जनजातिहरूको अधिकारलाई बलियो कानुनी आधार दिएको छ । नेपालमा पनि प्राकृतिक स्रोतसम्बन्धी केही कानूनहरूले यस विषयलाई विस्तारै स्थान दिँदै आएको देखिन्छ । विशेषतः नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनसम्बन्धी महासन्धि १९९ का प्रावधानलाई अनुमोदन गरेपछि यसको जग बलियो भएको हो ।

यसै सन्दर्भमा जैविक विविधता संरक्षण र संरक्षित क्षेत्रसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरूमा समेत आदिवासी जनजाति तथा स्थानीय समूहद्वारा संरक्षित क्षेत्र (Indigenous and Community conserved Area – ICCA अब अगाडी आइसीसीए मात्र) को अवधारणाले प्राथमिकता पाएको छ । यस अवधारणाको मुख्य मान्यता भनेको प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधताको संरक्षणका लागि आदिवासी जनजाति तथा स्थानीय समुदायहरूको परम्परागत ज्ञान, सीप र अभ्यासहरूको पहिचान तथा सशक्तीकरणको माध्यमबाट स्रोत तथा जैविक विविधताको संरक्षण प्रभावकारी हुन सक्छ भन्ने हो ।

यसै पृष्ठभूमिमा केन्द्रित रही नेपालमा आइसीसीएको इतिहास र हालको अवस्थाको विश्लेषणका बारेमा जैलबकुमार राईले यो पुस्तिका तयार गर्नुभएको छ । पुस्तिकाको पहिलो खण्डमा आधुनिक संरक्षित क्षेत्रको छोटो ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई केलाउँदै यसका नकारात्मक प्रभावका कारण के-कसरी आइसीसीएको अवधारणा विकास भयो र आइसीसीए भनेको के हो भन्ने विषयमा चर्चा गरिएको छ । पुस्तिकाको दोस्रो खण्डमा नेपालका विभिन्न ठाउँमा रहेका १९ वटा आइसीसीएहरू, तिनीहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका अभ्यासहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यसै गरी पुस्तिकाको

अन्तिम खण्डमा समग्रमा नेपालमा आइसीसीएहरूको अवस्था, तिनीहरूका व्यवस्थापनमा देखिएका चुनौतिहरूका बारेमा सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक टिप्पणी गर्नुका साथै सुझावहरू पनि पेस गरिएको छ ।

यस पुस्तिकाको मुख्य उद्देश्य नेपालमा संरक्षित क्षेत्रको लोकतन्त्रीकरणको बहसलाई अगाडि बढाउनु हो । लेखक राईले छोटो र सरल भाषामा गर्नुभएको प्रयासले आइसीसीए तथा यससँग सम्बन्धित राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानून, नेपालमा आइसीसीएको भूमिका/महत्वका साथै संरक्षित क्षेत्र लोकतन्त्रीकरणका लागि अबको बाटो के हुन सक्दछ भन्ने विषयमा जान्न चाहनेहरूका लागि उपयोगी हुने आशा लिएका छौं । यसै गरी यस पुस्तिकाको लेखकीय प्रयासले संरक्षित क्षेत्रहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापनको नीतिगत बहसमा थप बौद्धिक ऊर्जा प्रदान गर्नुका साथै प्राकृतिक स्रोतमाथि सामुदायिक अधिकारको बहसलाई उचाइमा पुऱ्याउने काममा पनि मद्दत पुऱ्याउने विश्वास लिएका छौं । पुस्तिकाले उठान गरेको विषयकाबारे प्रकाशक तथा लेखकलाई महत्वपूर्ण सुझावहरू प्राप्त हुनेछन् भन्ने आशा गर्दछौं । अन्तमा यो पुस्तिकाको सम्पादनमा महत्वपूर्ण भूमिका निभाउने कृष्णमुरारी भण्डारी (सम्पादन) र विमल आचार्य (भाषा सम्पादन), डिजाइन एवं टाइपिङमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने फरेष्टएक्सनका अर्जुन ज्ञवाली र अन्य पक्षहरूमा सहयोग गर्ने सुदिप जाना र समुन्द्र सुब्बाका साथै यस लेखमा आवश्यक सुचना तथा स्थानीय अनुभवहरू प्रदान गरिदिनु हुने सम्पूर्ण सहभागिरूलाई हार्दिक धन्यवाद ।

नयाँ शर्मा पौडेल

फरेष्टएक्सन नेपाल

विषयसूची

भाग - एक	१
संरक्षित क्षेत्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	१
१.१ पृष्ठभूमि	२
१.२ विश्वमा संरक्षित क्षेत्रको छोटो परिचय	३
१.३ नेपालमा संरक्षित क्षेत्रको छोटो परिचय	५
१.४ समावेशीकरण र जीविकोपार्जनको मुद्दा	६
१.५ संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा आइसीसीएको पहिचान	७
१.५.१ आइसीसीएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ	८
१.५.२ नेपालमा आइसीसीएको कानुनी तथा नीतिगत सन्दर्भ	११
१.६ आइसीसीएको परिभाषा तथा विशेषता	१४
भाग दुई	१७
नेपालमा आइसीसीएका उदाहरणहरू	१७
२.१ पृष्ठभूमि	१९
२.२ नेपालमा आइसीसीएका केही उदाहरणहरू	
२.२.१ चरण र संरक्षण क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका केही उदाहरण	१९
२.२.२ ताल क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका केही उदाहरण	२९
२.२.३ वनक्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका केही उदाहरण	४२
२.२.४ धार्मिक क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका केही उदाहरण	५९
२.३ आइसीसीएप्रति अन्य सरोकारवालाहरूको प्रतिक्रिया	६४
२.४ अन्य सरोकारवालाहरूका सुझाव	६५
भाग-तीन	६७
आइसीसीएबारे छलफल तथा अबको बाटो	६७
३.१ नेपालमा आइसीसीएको अवस्था	६८
३.२ आइसीसीएका आधारभूत मान्यता	७२
३.३ नेपालमा आइसीसीएका लागि अबको आवश्यकता	७४
सन्दर्भसामग्री	७७
अनुसूची	८१

भाग - एक

संरक्षित क्षेत्रको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

१.१ पृष्ठभूमि

प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधताको बढ्दो विनाश कम गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो। सरकारले विभिन्न समयमा प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधतापूर्ण ठाउँलाई संरक्षित क्षेत्र घोषणा गरी त्यसको व्यवस्थापन गर्दै आएको छ।

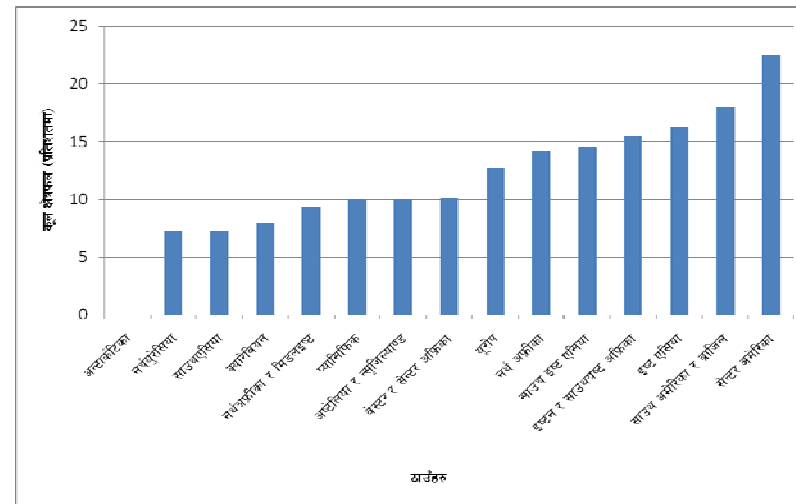
केही वर्षयता नेपालमा निश्चित भौगोलिक क्षेत्रलाई संरक्षित क्षेत्र (राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्षण क्षेत्र, वा अन्य) घोषणा गरी व्यवस्थापन गरिँदै आइएको छ। आधुनिक संरक्षित क्षेत्रका नकारात्मक प्रभावबारे विभिन्न किसिमका टीकाटिप्पणी बेलाबेलामा सुनिन थालेका छन्। संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनबाट स्रोत तथा जैविक विविधताको संरक्षण हुन सकेको छ कि छैन? संरक्षणसँगै स्थानीय समुदाय (विशेषतः आदिवासी तथा बहिष्करणमा पारिएका समुदाय) हरूको परम्परागत तथा दैनिक जीविकोपार्जनमा के कस्तो प्रभाव (सकारात्मक/ नकारात्मक) परेको छ? अब कस्तो खालको संरक्षणको नीति अवलम्बन गर्न उचित हुन्छ? यी र यस्तै प्रश्नको समाधानमा यो पुस्तिक केन्द्रित छ।

अहिलेसम्मको बहस, अध्ययन-अनुसन्धान तथा अनुभवलाई हेर्दा संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्थापनका नीति तथा अभ्यासले सकारात्मक परिणाम ल्याउन सकेका छैनन्। एकातिर आधुनिक संरक्षित क्षेत्रमा जैविक विविधताको संरक्षणले सोचेअनुसारको परिणाम ल्याउन सकेको छैन भने अर्को तिर स्थानीय समुदाय (खासगरी आदिवासी समुदाय) को परम्परागत तथा दैनिक जीविकोपार्जनमा नकारात्मक प्रभाव परिहेको छ। यसै पृष्ठभूमिमा यस पुस्तिकामा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूद्वारा संरक्षित क्षेत्र (Indigenous Community Conserved Areas-ICCA अब अगाडि आइसीसीए मात्र) का तीन पक्षबारे चर्चा गरिएको छ। पहिलो, आइसीसीएको विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय तहमा के-कस्ता कानुनी तथा नीतिगत पहल वा आधारहरू तयार भएका छन्? दोस्रो, नेपालको सन्दर्भमा आइसीसीएले स्रोत तथा जैविक विविधताको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपभोग के-कसरी गर्दै आएको छ? तेस्रो, संरक्षणको अभ्यासलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउन के गरिनु पर्दछ जस्ता सवालमा अध्ययन गरिएको छ।

१.२ विश्वमा संरक्षित क्षेत्रको छोटो परिचय

संरक्षित क्षेत्रको इतिहास लगभग २२ सय वर्ष पुरानो मानिन्छ। तर उन्नाइसौं शताब्दीको सुरुवातदेखि भने संरक्षित क्षेत्रको अवधारणालाई जैविक विविधताको संरक्षणसँग जोडेर व्याख्या गर्न थालिएको हो। अमेरिकामा सन् १८७२ मा पहिलो आधुनिक संरक्षित क्षेत्र (एलोस्टोन राष्ट्रिय निकुञ्ज) को स्थापना भयो। त्यसपछि यो अवधारणाले महत्व पाउँदै गयो। विश्वमा सबैभन्दा पहिलोपल्ट संरक्षित क्षेत्रबारे सन् १९३३ मा विश्वको फाउना र फ्लोरा (fauna and flora) लाई कसरी संरक्षण गर्ने भन्ने विषयमा यूरोपको इङ्ल्याण्डमा बसेको सम्मेलनबाट अन्तर्राष्ट्रिय बहसको सुरुवात भएको हो। सन् १९४८ मा आएर प्रकृति र जैविक विविधता संरक्षण गर्ने उद्देश्ये राखेर आइयुसीएन (International Union for Conservation of Nature-IUCN) को स्थापना भयो। सन् १९६२ मा राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा संरक्षित क्षेत्रको बारेमा काम गर्ने फरक आयोग (Commission on National Park and Protected Area) बन्थो जसलाई हाल World Commission on Protected Area भनेर नामकरण गरिएको छ। सन् १९६२ मा राष्ट्रिय निकुञ्जसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठी (Conference) को आयोजना गरियो। यसपछि विश्वमा संरक्षित क्षेत्रहरूको सूची तयार गर्ने काम सुरु भयो। स्वीडेनको स्टकहोममा (सन् १९७२) मानवीय वातावरण विषयक पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय छलफल (UN Conference on the Human Environment, 1972) आयोजना गरियो। ११३ राष्ट्रको सहभागिता रहेको त्यस अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठीमा वातावरणसम्बन्धी २६ वटा सिद्धान्तहरूमा सहमति भयो। यो नै वातावरणको विषयमा प्रथम महत्वपूर्ण सहमति हो। पछि सन् १९८२ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले वर्ल्ड चार्टर फर नेचरको प्रस्ताव ल्यायो जसलाई १११ वटा राष्ट्रले स्वीकार गरे। यस चार्टरमा प्रकृतिलाई प्रभाव पार्ने सम्पूर्ण मानव क्रियाकलापको मूल्याङ्कन हुने कुरामा सहमति भयो। सन् १९९२ मा ब्राजिलको रियो दे जेनेइरो (Rio De Janeiro) मा विकास र वातावरण विषयमा महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन भयो। त्यस सम्मेलनमा १७६ देशका प्रतिनिधिहरूको उपस्थितिमा वातावरणसम्बन्धी महत्वपूर्ण सम्झौता भए (Dudley 2008)।

चित्र १: विश्वमा संरक्षित क्षेत्रको अवस्था।

स्रोत: West et al, 2006 (PP.254)

आधुनिक संरक्षित क्षेत्रको संख्या र क्षेत्रफल सन् १८८० देखि द्रुत गतिमा बढ्दै गएको छ। IUCN को पछिल्लो तथ्याङ्कअनुसार अहिले विश्वमा १ लाख ४७ हजारभन्दा बढी संख्यामा आधुनिक संरक्षित क्षेत्र छन्। जसले कुल भूक्षेत्रको १३ प्रतिशत भूभाग ओगटेको छ। तर, संरक्षित क्षेत्रको बढ्दो आकार र संख्यासँगै ती क्षेत्र वरिपरि रहेका आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको जीविकोपार्जन तथा जैविक विविधताको संरक्षणमा अनगन्ती चुनौती तथा अप्ठ्याराहरू पनि थपिँदै गएका छन्। फलस्वरूप आधुनिक संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनबारे गम्भीर बहस निम्तिएका छन्। यस्तै गरी हालका वर्षहरूमा सरकारद्वारा व्यवस्थित यी आधुनिक संरक्षित क्षेत्र बाहिर जैविक विविधताको संरक्षण भैरहेको छ कि छैन भन्ने प्रश्न पनि उठ्न थालेको छ। थुप्रै अध्ययनहरूले आधुनिक संरक्षित क्षेत्रबाहिर पनि संरक्षणको काम भैरहेको पुष्टि गरेका छन्। यसरी भैरहेका संरक्षणका अभ्यासहरूलाई कसरी पहिचान गर्ने, सम्मान गर्ने र सहयोग गर्ने भन्ने विषयमा पनि बहस हुन थालेको छ।

१.३ नेपालमा संरक्षित क्षेत्रको छोटो परिचय

सन् १९७३ मा विधिवत् रूपमा सुरु भएका आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरूले देशको कुल भूभागको लगभग २३ प्रतिशत भूक्षेत्र ओगटेका छन् (<http://www.dnpwc.gov.np/news.asp>)। हालसालै (सन् २०१० मा) मात्र पनि नेपाल सरकारले तीनवटा अन्य संरक्षित क्षेत्रहरू (गौरीशंकर संरक्षण क्षेत्र, आप्पिनाम्पा संरक्षण क्षेत्र र बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज) को घोषणा गरेको छ (अनुसूची १ मा हेर्नुहोला)।

आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरूको घोषणा तथा यसको व्यवस्थापन पद्धतिले आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको परम्परागत जीविकोपार्जनको अधिकारमा ठूलो सडकट ल्याउन थालेको छ (Naughton-Treves et al 2005)। एकातिर आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरूले यी क्षेत्र वरिपरि रहेका समुदायहरूमा भएको सामाजिक असमानतालाई मलजल गर्दै गएका छन् भने (Paudel 2006) अर्कोतिर यसले स्थानीय समुदाय तथा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनबीचको अन्तरद्वन्द्व बढाउँदै गएको छ (Stevens 2009; West et al 2006; MCNeely 2008; Kothari 2002; Ishwaran et al 2004)। स्थानीय समुदायसँग परामर्श तथा छलफल नगरी नेपाल सरकारले एकलौटिरूपमा घोषणा गरेका संरक्षित क्षेत्रहरूले समस्याको गाम्भीर्यलाई नबुझी अझ बढाउँदै लैजाने सम्भावना छ। यसकारण संरक्षित क्षेत्रहरूको संख्या र आकारको वृद्धिसँगै यी क्षेत्रहरू किन र कस्का लागि घोषणा भएका हुन् भन्ने विषयमा बहस गरिनु आवश्यक छ।

हालसम्मका धेरै अध्ययनहरूले संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको सफल अभ्यासका लागि स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागिता अनिवार्य भएको देखाइसकेको छ। तर, नेपाल सरकारका केही कदमले संरक्षित क्षेत्रमा स्थानीय समुदायहरूको सहभागितालाई मान्यता दिन नखोजेको संकेत गर्दछ। स्थानीय समुदायसँग कुनै परामर्श नै नगरी संरक्षित क्षेत्रको घोषणा गरिनु तथा हालै मन्त्रीपरिषद्बाट प्रस्तावित वन ऐनको मस्यौदा (सन् २०१० मा) छलफलविना नै सार्वजनिक गरिनुले स्थानीय समुदायको उपेक्षा गरेको पुष्टि हुन्छ। यिनै सन्दर्भमा आइसीसीएहरूले जैविक विविधताको संरक्षण के कसरी गर्दै आएका छन् र उनीहरूका लागि के हुनुपर्छ वा के गरिनु पर्दछ भन्ने विषयमा प्रशस्त बहसको आवश्यकता छ।

५

१.४ समावेशीकरण र जीविकोपार्जनको मुद्दा

विश्वमा संरक्षित क्षेत्रको कुल भूभागमध्ये ८५ प्रतिशतभन्दा बढीमा आदिवासी समुदायहरूको बसोबास रहेको छ। उनीहरू संरक्षित क्षेत्र वरिपरि भएका प्राकृतिक स्रोतहरू (जस्तै घाँस, दाउरा, पानी, जडीबुटी, फलफूल आदि) मा नै आधारित भई आफ्नो जीवन गुजारा गरिरहेका हुन्छन् (IUCN/CEESP 2010, 2008a, 2008b)।

संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा राज्यले अपनाएको नीतिका कारण संरक्षित क्षेत्र वरिपरि रहेका स्थानीय समुदायहरूको परम्परागत तथा दैनिक जीविकोपार्जनको अधिकार तथा आधारहरू सडकटमा पर्दै गएका छन् (West et al 2006, Steven 2009, Naughton-Treves et al 2005, McNeely 2004)। आधुनिक संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन तथा संरक्षणका क्रियाकलापमा स्थानीय समुदायहरूलाई उचित स्थान तथा उत्तरदायित्व दिइएको छैन। यसको प्रमुख कारण भनेको उनीहरूले (आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूले) संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्न सक्दैनन् भन्ने मान्यता रहनु हो। यस्ता संरक्षित क्षेत्रहरूमा द्वन्द्व बढ्दै गई (Ishwaran et al 2004) संरक्षणका कामहरू प्रभावकारी नभएको कारण हाल आएर संरक्षित क्षेत्रहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायलाई समावेश गरिनुपर्ने बहस बढ्दै गएको छ। आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूले पुस्तौंदेखि उक्त क्षेत्रमा भएका स्रोत तथा जैविक विविधताहरूको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्दै आएका छन् भन्ने बुझाइले यस्तो बहस सतहमा देखिएको हो।

व्यावहारिक तथा तथ्यगत आधारहरूमा विश्लेषण गर्दा पनि स्थानीय समुदायहरूको सक्रिय सहभागिता सहितको संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन बढी फलदायी भएको छ (Kothari 2008; MCNeely 2004; Borrini-Feyerabend 2002; Balasinorwala et al 2004)। यस्तो सफलतासँग खास गरी दुइटा विषय जोडिन्छन्। पहिलो, स्थानीय स्रोतमाथि स्थानीय समुदायको अपनत्व हो। दोस्रो, परम्परागत जीविकोपार्जनको आधारमा दीर्घकालीन टेवा पुग्नु हो। स्थानीय समुदायलाई संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनका प्रक्रियामा सहभागी नगराउनाले संरक्षित क्षेत्रप्रति उनिहरूको दृष्टिकोण सकारात्मक हुन सकेन। फलस्वरूप उनीहरू उक्त क्षेत्रसँग भावनात्मक रूपमा नजिक हुनेभन्दा टाढा हुँदै जाने र उक्त स्रोत मेरो हो र मैले नै संरक्षण गर्नुपर्छ, यसको उपयोग पनि पछि मैले नै गर्न पाउँछु भन्ने भावनाको विकास हुन सकेन। परिणामस्वरूप संरक्षित क्षेत्रमा स्थानीय समुदाय र आधुनिक संरक्षित क्षेत्र

६

व्यवस्थापन बीच द्वन्द्व बढ्दै गयो । आधुनिक संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनले आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जनका आधार तथा अधिकारमा पनि ठूलो समस्या ल्यायो । उदाहरणका लागि, संरक्षित क्षेत्रभित्र रहेका नदी, खोलानाला तथा तालतलैयामा भएका माछा मारेर जीविकोपार्जन गर्दै आएका स्थानीय समुदायहरूको परम्परागत जीविकोपार्जनको अधिकारलाई आधुनिक संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनले पहिचान तथा सम्मान गर्न सकेको छैन । स्थानीय समुदायले जंगलबाट स्वतन्त्ररूपमा दाउरा, घाँस, निगुरोजस्ता दैनिक तथा परम्परागत उपभोगका वस्तुहरू सङ्कलन तथा उपयोग गर्ने अधिकारको पनि कटौती गरेको छ । त्यसकारण आधुनिक संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनका नीतिले यस्तो समस्यालाई कसरी निर्मूल गर्न सक्दछ भन्ने प्रश्न महत्वपूर्ण छ । जसका लागि आइसीसीएको अवधारणाले मद्दत गर्न सक्दछ ।

१.५ संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा आइसीसीएको पहिचान

आधुनिक संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको सहभागिता तथा भूमिका पनि महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने विचार स्वीकार्य बन्दै आएको छ । यसका **तीनवटा** कारणहरू छन् । पहिलो, आधुनिक संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन पद्धतिमा स्थानीय समुदाय र संरक्षण गर्ने निकायबीचको अन्तरसम्बन्ध सकारात्मक बन्न नसक्नु हो । दोस्रो, आधुनिक संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनका पद्धतिहरूले स्थानीय समुदायको परम्परागत तथा दैनिक जीविकोपार्जनका आधार तथा अधिकारहरूमा नकारात्मक प्रभाव पार्नु हो । तेस्रो, जैविक विविधता र प्रकृतिको संरक्षण आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरूभित्र मात्रै नभएर योभन्दा बाहिर भैरहेको कुरा पनि साबित हुनु हो ।

यसकारण आधुनिक संरक्षित क्षेत्रभन्दा बाहिर प्रकृति तथा जैविक विविधताको संरक्षण भइरहेको छ कि छैन, छ भने के कसरी भइरहेको छ ? भन्ने विषयमा छलफल तथा बहसको खाँचो छ । विभिन्न अध्ययनले पुष्टि गरेअनुसार आदिवासी तथा स्थानीय समुदायले परम्परागत ज्ञान, सीप तथा अभ्यासका माध्यमबाट विभिन्न ठाउँमा प्रकृति तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्दै आएका छन् (IUCN/CEESP 2010, 2008a, 2008b) । यस्ता समुदायको पहिचान गरी संरक्षणमा उनीहरूको योगदानलाई नीतिगत बहसको विषय बनाइनु आवश्यक छ । जसले गर्दा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान तथा अभ्यासलाई संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको नयाँ आवश्यकताअनुसार परिभाषित गर्दै लैजान सकियोस् ।

१.५.१ आइसीसीएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ

आधुनिक संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायलाई पूर्णरूपमा सहभागी गराउनुपर्ने कुरालाई के-कसरी स्वीकार गर्दै आइएको छ ? यसका केही अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भ छन् । संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको विषयमा आइसीसीएलाई पहिचान गर्ने के-कस्ता अन्तर्राष्ट्रिय नीति-नियम, कानून तथा सम्झौता हुँदै आएका छन् ? यसको ऐतिहासिक चर्चा गरौं ।

मिति (सन्)	विषय/घटना	व्याख्या/प्रावधान
१९७६	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि (International Covenant on Civil and Political Rights, 1976)	यस अभिसन्धिले अल्पसंख्यक (धार्मिक, जातीय, भाषिक) समुदायले आफ्नो संस्कृति, धर्म, र भाषाको प्रयोग गर्न पाउने सामूहिक अधिकारको व्यवस्था गरेको छ (भाग ३ को अनुच्छेद २७) ।
१९८९	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि नं. १६९ (Indigenous and Tribal Peoples Convention-ILO 169)	यस महासन्धिले भूमि तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतमाथि आदिवासी जनजातिहरूको परम्परागत अधिकारको पहिचान तथा कानुनी सुनिश्चितता गरेको छ (अनुच्छेद १४ र १५) । महासन्धिले परम्परागत क्षेत्रमा रहेको भूमि तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतबारे हुने व्यवस्थापन, उपभोग तथा संरक्षणका क्रियाकलापमा सहभागी हुन पाउने अधिकारको ग्यारेन्टी गरेको छ । यी स्रोतबारे कुनै पनि नीति निर्माण गर्दा उनीहरूको पूर्व सहमति र कुनै सम्पत्ति विनाश भए क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ ।
१९९२	जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि (Conventions on Biological Diversity, 1992)	यस महासन्धिले जैविक विविधतालाई संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको

		सांस्कृतिक तथा परम्परागत ज्ञान, अनुभव तथा अभ्यासलाई सम्मान गर्दै उनीहरूको सहभागितालाई सुनिश्चित तथा प्राप्त लाभको उपभोग वा पहुँच राख्न पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ (अनुच्छेद ८ (J) र १० को ८) ।
१९९४	संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन तथा सुशासनबारे आयुसीएनको साधारण सभामा बहसको सुरुवात (Categories of Conservation Area Governance)	संरक्षित क्षेत्रको मार्गदर्शनका लागि यसको परिभाषा तथा व्यवस्थापनका विभिन्न तहबारे आइयुसिएनमा छलफल हुन थाल्यो । यही छलफलका माध्यमबाट संरक्षित क्षेत्रहरूको तह विभाजन गर्ने कामको सुरुवात भयो । जसले गर्दा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायद्वारा संरक्षित क्षेत्रहरू पनि व्यवस्थापनको एक प्रकार वा तह हुन सक्ने कुराको बहस सुरु भयो ।
२००३	पाँचौँ वर्ल्डपार्क काँग्रेस (5 th World Park Congress)	यस अन्तर्राष्ट्रिय भेलामा (८ - १७ सेप्टेम्बर) सहभागीहरूबाट संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायलाई वास्तविक परम्परागत संरक्षक भनी स्वीकार गर्दै उनीहरूलाई नै संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा पहिचान तथा मान्यता दिनुपर्ने सहमति भयो ।
२००४	क्वालालाम्पुरमा जैविक विविधता महासन्धिबारे अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठी	यस अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठीमा संरक्षित क्षेत्रको विस्तारित कार्यनीतिमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूले परम्परागत वा कुनै न कुनै रूपमा संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्दै

		आएका क्षेत्रहरूको पहिचान, तथा त्यसलाई विधिवत रूपमा वैधानिकीकरण गर्ने विषयमा सहमति भयो ।
२००७	संयुक्त राष्ट्र संघ महासभाले पारित गरेको आदिवासीहरूको अधिकार सम्बन्धी महासन्धि (United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples-UNDRIP)	यस महासन्धिले आदिवासी समुदायको परम्परागत भूमि, प्राकृतिक स्रोत, भूक्षेत्र, जलक्षेत्र, समुद्री तटजस्ता क्षेत्रहरूको उपयोग, व्यवस्थापन तथा संरक्षण गर्ने उत्तरदायित्व र अधिकार रहने व्यवस्था गऱ्यो (अनुच्छेद नं. २५ र २६) ।
२००८	आइसीसीएको अन्तर्राष्ट्रिय कन्सोर्टियम गठन (International ICCA Consortium)	आदिवासी तथा स्थानीय समुदायद्वारा संरक्षित क्षेत्रहरूको बहस, छलफल, एकीकृत कार्ययोजना, सशक्तीकरण जस्ता कार्यक्रमका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालका रूपमा आइसीसीए कन्सोर्टियम स्थापना भएको छ ।
हाल सालै	आइयुसीएनको संरक्षित क्षेत्रको तहगत विभाजन	आयुसीएनको साधारणसभा संरक्षित क्षेत्रको मार्गदर्शनमार्फत यसको परिभाषामा परम्परागत व्यवस्थापन पद्धतिलाई मान्यता दिँदै चारवटा व्यवस्थापन पद्धतिमध्ये आदिवासी तथा स्थानीय समुदायले संरक्षण गरिरहेको क्षेत्रलाई एक व्यवस्थापन पद्धतिको रूपमा उल्लेख गऱ्यो ।

स्रोत: *Jana et al 2010; UNEP/CBD 2008; UN/UNDRIP 2007; UN/CBD 1992; UN/ILO 1998; IUCN/CEESP 2010, 2008a, 2008b; Dudely 2008, West et al 2006*

माथि उल्लेखित अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भएका भेला, गोष्ठी, छलफलहरूले स्थानीय स्रोत तथा जैविक विविधतामाथि आदिवासी तथा स्थानीय समुदायका कानुनी अधिकारको व्यवस्था गर्दै आएका छन् । यी सम्झौता, महासन्धि, अभिसन्धिहरूका माध्यमबाट संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन तथा उक्त क्षेत्रमा भएको जैविक विविधताको

संरक्षण आदिवासी तथा स्थानीय समुदायद्वारा नै हुन सक्ने तथा हुँदै आएको कुरालाई विस्तारै स्विकार्न थालिएकोतर्फ संकेत गर्दछन् । संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपयोगको खास कर्ता आदिवासी तथा स्थानीय समुदाय नै भएको कानुनी मान्यता तथा पहिचान हुनु आइसीसीए अवधारणाको बलियो आधार हो । हालसम्म वैधानिक रूपमा पहिचान नभएका तर कुनै न कुनै रूपमा स्थानीय स्तरमा रहेको प्रकृति तथा जैविक विविधताको संरक्षण गरिरहेका समुदायबारे पनि यी कानून, सन्धि तथा अभिसन्धिहरूले बलियो आधार सिर्जना गरेका छन् । यसकारण आइसीसीएहरूको पहिचान तथा यिनीहरूको सशक्तीकरणका लागि अब के-कस्ता नीतिगत पहल गरिनुपर्छ ? बहस आवश्यक छ ।

१.५.२ नेपालमा आइसीसीएको कानुनी तथा नीतिगत सन्दर्भ

नेपालमा आइसीसीएबारे नितिगत बहस नयाँ हुन सक्छ । तर, यसको अभ्यास भने निकै पुरानो छ । आइसीसीएहरूले युगौयुगदेखि परम्परागत ज्ञान, सीप तथा अभ्यासका माध्यमबाट प्रकृति तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्दै आएका छन् । तर, आइसीसीएका यी अभ्यास तथा अनुभवहरूलाई स्पष्ट पहिचान सहितको मान्यता दिने नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था भने अझै पनि सन्तोषजनक छैन । यद्यपि, नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्र संघको आदिवासी जनजातिसम्बन्धी महासन्धि (अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनसम्बन्धी महासन्धि नं. १६९) को पक्ष राष्ट्र भई अनुमोदन गरेपछि भने यसको अन्तर्राष्ट्रिय आधार बलियो बनेको छ । यस्तै गरी अन्य केही विषयगत तथा क्षेत्रगत नीति-नियम तथा कानूनहरूले पनि संरक्षित क्षेत्र, प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधताको संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको सहभागिता तथा अधिकारको कानुनी प्रावधान प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा गर्दै गएका छन् । यसबारे छोटो चर्चा गरौं :

मिति (सन्)	विषय/घटना	व्याख्या/प्रावधान
१९९२	राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनको चौथो संशोधन	यस संशोधनमा राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र संरक्षित क्षेत्र पनि एक तहको रूपमा रहने र यस्तो क्षेत्रको व्यवस्थापन स्थानीय समुदायको सहभागितामा गरिने व्यवस्था गरियो ।
१९९३	वन ऐन	यस ऐनले स्थानीय समुदाय (जो वनक्षेत्र वरिपरि बसेका छन् र स्थानीय वनक्षेत्रमा भएको स्रोतको उपभोग, व्यवस्थापन तथा संरक्षण

		सामूहिकरूपमा गर्दै आएका छन्) लाई उपभोक्ताको रूपमा स्वीकार गर्दै उक्त समुदाय सम्बन्धित वन क्षेत्रको व्यवस्थापनका लागि स्वायत्त रहने कुरा उल्लेख गरिएको छ (भाग ५ को अनुच्छेद २५ देखि ३० र भाग ९ को ४१ देखि ४५ सम्म) । यस्तै गरी कुनै पनि धार्मिक वनको व्यवस्थापन, संरक्षण, तथा विकास उक्त ठाउँमा रहेका स्थानीय समुदायले नै गर्ने कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ (भाग ७ को अनुच्छेद ३५ देखि ३७ सम्म) ।
१९९६	संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली	यस नियमावलीले संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन स्थानीय समुदायलाई गाउँ स्तरीय संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समिति निर्माण गरी राष्ट्रिय प्राकृतिक संरक्षण कोष (NTNC) सँग संयुक्त रूपमा व्यवस्थापन गर्ने कानुनी अधिकार प्रदान गर्‍यो (यो नियमावली खासगरी अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र र मनास्लु संरक्षण क्षेत्रको व्यवस्था गर्न तयार गरिएको हो) ।
१९९६	मध्यवर्ती क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली	संरक्षित क्षेत्र वरिपरिका समुदायलाई संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा सहभागी गराउन समुदायमा आधारित तीन तहको (घर धुरी तहको, गाउँ समिति तहको र व्यवस्थापन परिषद् तहको) व्यवस्थापन समिति गठन गरी यसैका माध्यमबाट उक्त क्षेत्रको व्यवस्थापन गरिने व्यवस्था भएको छ । यतै गरी धार्मिक वन भए पनि स्थानीय समुदायले व्यवस्थापन गर्ने कुराको व्यवस्था गरेको छ ।
२००२	नेपाल जैविक विविधता रणनीति	यस रणनीतिले जैविक विविधताको संरक्षणलाई स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जन, उनीहरूको आर्थिक विकास, मानव स्वास्थ्य, आदिवासी जनजातिहरूको मौलिक तथा परम्परागत ज्ञानको संरक्षण, सांस्कृतिक मूल्य मान्यताको

		संरक्षणजस्ता कुराहरूसँग जोड्दै उनीहरूको सहभागिता सहितको व्यवस्थापनलाई मान्यता दिएको छ ।
२००३	राष्ट्रिय सिमसार नीति	यस राष्ट्रिय नीतिले देशमा भएका सिमसार क्षेत्रको प्रभावकारी संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायको सहभागितालाई उल्लेख गर्दै यसको बृहत् उपयोगमा जोड दिएको छ । यस्तै गरी यस क्षेत्रमा संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि स्थानीय समुदायको संरक्षणसम्बन्धी परम्परागत ज्ञान, अनुभव र अभ्यासलाई पत्ता लगाई ती ज्ञानहरूलाई मजबुत बनाउने उद्देश्य राखेको छ ।
२००५	कञ्चनजंघा संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन नियमावली	यस नियमावलीले कञ्चनजंघा संरक्षण क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने उत्तरदायित्व स्थानीय समुदायद्वारा गठन भएको संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन परिषदलाई (Conservation Area Managemnt Committee-CAMC) दिने व्यवस्था गरेको छ ।

स्रोत: Jana et al 2010; MoFSC, 1973, 1992, 1993, 1996, 2002, 2003, 2005

सुरुमा आधुनिक संरक्षित क्षेत्रमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायलाई व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरूमा सहभागी गराउनुपर्ने अधिकारको स्वीकार गरिएको थिएन । तर संरक्षित क्षेत्र वरिपरि रहेका समुदायको जीविकोपार्जनमा पर्दै गएको नकारात्मक प्रभावका कारण संरक्षणको यो नीति आलोचित बन्दै गयो । यस्तै गरी विश्व समुदायमा संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायलाई सहभागी गराउनुपर्ने सकारात्मक नीति तथा कानूनकाबारे पनि छलफल बढ्दै गयो । यी घटनाक्रमहरूको प्रभावका कारण आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको सहभागिताबारे बहस बढ्दै गयो । परिणामस्वरूप संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको सहभागिता रहनुपर्ने नीति बने । हाल कानुनी तथा नीतिगत हिसाबले नेपालमा संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको भूमिका रहने थुप्रै आधारहरू बनि सकेको छ ।

नेपालमा संरक्षित क्षेत्रको नीतिगत विकासलाई हेर्दा सन् १९७३ को राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको व्यवस्थापकीय अधिकारका बारेमा कुनै कानुनी व्यवस्था भएको थिएन । तर, १९९२ मा भएको यस ऐनको चौथो संशोधनमा स्थानीय सहभागिताको विषयलाई समावेश गरिएपछि संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा समावेशीकरणको अवधारणले ठाउँ पाउन थाल्यो । थुप्रै नीति, नियम तथा कानूनहरूले संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको भूमिका तथा अधिकार रहने आधार एक पछि अर्को गर्दै बलियो बनाउने काम गरेका छन् । यी कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरूले नेपालमा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा आइसीसीएहरूको आवश्यकता तथा सम्भावनालाई बलियो बनाउने आधार सिर्जना गरेका छन् । यसले आगामी दिनमा संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापकीय अधिकार राज्यले आदिवासी तथा स्थानीय समुदायलाई दिँदै लैजान बाध्य भएको अथवा अधिकार दिन खोज्नु पर्ने कुराको संकेत गर्दछ । तर हालसालै नेपाल सरकारले प्रस्ताव गरेको वन ऐन संशोधनको मसौदा र तीन वटा संरक्षित क्षेत्रहरूको घोषणा प्रकृत्याले भने संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनका बारेमा हालसम्म भएका सकारात्मक उपलब्धिहरूमाथि प्रसन्नचिन्ह खडा गरेको छ ।

१.६ आइसीसीएको परिभाषा तथा विशेषता

आइसीसीए (ICCA) भन्नाले साधारणतया यस्तो प्राकृतिक क्षेत्र हो जहाँ प्राकृतिक स्रोत तथा जैविक विविधताहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापन स्थानीय आदिवासी समुदायहरूले आफ्नो संस्कृति, मूल्य तथा मान्यता, परम्परागत ज्ञान, सीप तथा अभ्यासका माध्यमबाट स्वेच्छिक रूपमा गर्दै आएका हुन्छन् । उदाहरणको रूपमा आदिवासी जनजातिहरूका परम्परागत भूक्षेत्रहरू, उनीहरूले संरक्षण गर्दै आएका क्षेत्रहरू, उनीहरूको धार्मिक तथा सांस्कृतिक भूभाग/क्षेत्र, नदी तथा समुद्री तटहरू, माछा मार्ने क्षेत्रहरू आदिलाई लिन सकिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा आइसीसीए भनेको आदिवासी र स्थानीय समुदायद्वारा व्यावहारिक, कानुनी वा अन्य प्रभावकारी उपायद्वारा स्वेच्छिक रूपमा संरक्षण गरिँदै आएका महत्वपूर्ण जैविक विविधता, पारिस्थितिक अन्तरसम्बन्ध, र सम्बन्धित सांस्कृतिक मूल्य सहितको प्राकृतिक तथा जैविक विविधता भएको पारिस्थितीय प्रणाली हो । यसै गरी विश्व संरक्षण संघ (आइयुसीयन) का अनुसार आइसीसीए भनेको त्यस्तो संरक्षित क्षेत्र हो जहाँ प्रकृति र जैविक विविधताको व्यवस्थापनको अधिकार र जिम्मेवारी आदिवासी वा स्थानीय समुदायको रहन्छ र यो विभिन्न प्रकारका प्रचलन वा कानून एवं औपचारिक वा

अनौपचारिक संस्थाहरूद्वारा क्रियाशील हुन्छ (IUCN/CEESP 2010, 2008; Dudely 2008) । आइसीसीएको उल्लिखित परिभाषाबाट के बुझिन्छ भने यो यस्तो क्षेत्र हो जहाँ रहेका प्राकृतिक स्रोतहरू, जैविक विविधताहरू र पारिस्थितीय प्रणालीसँग आदिवासी र स्थानीय समुदायहरूको नजिकको सम्बन्ध हुन्छ । जब यसरी पुस्तौंदेखि वा युगौंदेखि स्थापित हुँदै आएको अन्तरसम्बन्ध उक्त क्षेत्रको प्रकृति र जैविक विविधताको संरक्षण तथा व्यवस्थापनसँग जोडिन्छ तब त्यो आइसीसीए बन्न पुग्छ । तर, आइसीसीएसँग प्रकृति र जैविक विविधताको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्ने प्रणाली एक खालको वा प्राचीन समयमा जस्तो हुन्थ्यो त्यस्तै भइरहन आवश्यक नहुन सक्छ । यो प्रणाली समयअनुसार परिमार्जन तथा परिवर्तन हुँदै जान सक्छ (IUCN/CEESP 2010)

कुनै पनि क्षेत्र जुन आदिवासी तथा स्थानीय समुदायद्वारा संरक्षण तथा व्यवस्थापन गरिएका छन् ती सबै आइसीसीए नहुन पनि सक्छन् । आइसीसीए हुनका लागि केही कुरा हुन आवश्यक छ । खास गरी कुनै संरक्षित क्षेत्रमा तल उल्लिखित तीन प्रकारका विशेषता रहेमा उक्त क्षेत्र आइसीसीए हुन्छ अथवा निम्न प्रकारका विशेषता भएका कुनै पनि क्षेत्र आइसीसीए हुन्छ (IUCN/CEESP 2010, 2008; Dudely 2008) :

- १) एक निश्चित समुदाय जसको एक निश्चित भूभाग, प्रकृति, जैविक विविधता र पारिस्थितीय प्रणालीसँग निकट तथा गहिरो सम्बन्ध छ । जुन स्थानीय संस्कृति, पहिचानको अनुभूति वा जीविकोपार्जनका लागि आश्रितता र सक्षम बन्नुसँग जसको सम्बन्ध गाँसिएको हुन्छ ।
- २) निश्चित समुदाय जसले उक्त क्षेत्रमा भएको प्रकृति, जैविक विविधता तथा पारिस्थितीय प्रणाली व्यवस्थापनबारे निर्णय गरी लागू गर्ने, वास्तविक तथा कानुनी अधिकार उनीहरूको स्थानीय परम्परागत संस्थाहरूका आधारमा हुने गर्दछ । अन्य सरोकारवालाहरू भने सहकर्मीका रूपमा सहकार्य गर्दछन् तर निर्णय तथा व्यवस्थापन गर्ने सम्पूर्ण अधिकार भने उनीहरूसँगै रहन्छ ।
- ३) उक्त निश्चित समुदायको व्यवस्थापनका सम्पूर्ण निर्णय तथा प्रयासहरू त्यहाँ भएका जीव, जैविक विविधता, जैविक भुणहरू, पारिस्थितिक प्रकार्य वा लाभ र सम्बन्धित सांस्कृतिक मूल्यजस्ता कुराहरूको संरक्षणतिर अभिमुख हुन्छन् । उनीहरूको व्यवहारमा प्रत्यक्ष वा सोभो उद्देश्य भनेको संरक्षण नभएर अन्य (जस्तै जीविकोपार्जन, सुरक्षा, धार्मिक भक्तिभाव, सांस्कृतिक तथा आध्यत्मिक क्षेत्रको रक्षा गर्नु) नै हुन्छ ।

यी विशेषताहरूको आधारमा हेर्दा आइसीसीए भनेको प्रकृति तथा जैविक विविधताको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने उत्तम प्रक्रिया हो । कुनै पनि संरक्षित क्षेत्रको राम्रो व्यवस्थापन गर्नका लागि यिनीहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । संरक्षित क्षेत्रहरूको दीर्घकालीन संरक्षण तथा व्यवस्थापन यसैको माध्यमबाट हुने कुरामा दुई मत छैन । तर विभिन्न ठाउँहरूमा रहेका आइसीसीएहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका अभ्यासलाई पहिचान गर्नु प्रमुख चुनौती हो । यसै गरी यस विषयलाई आम नागरिक, विकासका योजनाकार, नीति निर्माताहरू, राजनितिज्ञहरूको बहसको विषय बनाउनु अर्को चुनौती हो ।

भाग दुई नेपालमा आइसीसीएका उदाहरणहरू

२.१ पृष्ठभूमि

संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापनमा आइसीसीएको अवधारणाका बारेमा बहस कसरी आउन थाल्यो ? आइसीसीए भनेको के हो भन्ने विषयमा माथि छलफल गरिसकेका छौं । अब चर्चा गर्नुपर्ने अर्को विषय भनेको नेपालमा आइसीसीएहरू छन् कि छैनन् ? छन् भने तिनीहरू के-कस्ता स्वरूप तथा प्रकारहरूमा छन् ? देशमा के कति आइसीसीएहरू रहेका छन् भन्ने यकिन तथ्याङ्क नभए पनि विभिन्न ठाउँहरूमा (हिमाल, पहाड तथा तराईका क्षेत्रहरू) विभिन्न स्वरूप (ताल, जंगलको संरक्षण, धार्मिक क्षेत्रको संरक्षण र चरणक्षेत्रको संरक्षण), तथा विभिन्न आकार (साना, मझौला वा ठूला) मा जैविक विविधता तथा पारिस्थितीय प्रणाली संरक्षणका साथै जीविकोपार्जनमा टेवा पुऱ्याउँदै थुप्रै संख्यामा रहेका छन् । केही ठाउँका आइसीसीएहरू सरकार तथा अन्य निकायहरूबाट कुनै पनि सहयोग र पहिचान नपाइकनै पनि परम्परागत ज्ञान, सीप, मूल्य, मान्यता तथा अभ्यासका माध्यमबाट स्थानीय प्रकृति तथा जैविक विविधताको संरक्षण गरिरहेका छन् । कतिपय ठाउँमा आइसीसीएहरू आधुनिक संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन तथा अन्य बाह्य निकायहरू (व्यक्ति, समुदाय, वसाइँ सरी आएका समुदाय आदि) का नकारात्मक प्रभावका कारण आफ्नो पहिचान तथा अस्तित्वका लागि संघर्षरत छन् (Jana et al 2010) ।

नेपालमा आइसीसीएहरूबारे त्यति धेरै अध्ययन, अनुसन्धान भैसकेको छैन । जसले गर्दा आइसीसीएहरूले कसरी संरक्षणको काम गर्दै आएका छन् ? उनीहरूका लागि के गरिन आवश्यक छ ? सार्वजनिक बहस हुन सकेको छैन । यद्यपि, विगत दुई वर्षदेखि आइसीसीएकै रूपमा राष्ट्रिय स्तरमा भेला, छलफल तथा बहस गर्ने कामको सुरुवात भने भएको छ । यसैको परिणामस्वरूप आइसीसीएको एक अनौपचारिक राष्ट्रिय सञ्जाल (ICCA Network Nepal) पनि गठन भइसकेको छ । यही सञ्जाल र फरेष्ट एक्सन नेपालको संयुक्त प्रयासमा २०६७ जेठ २२ गते र २३ गते दुई दिन बहुसरोकारवाला राष्ट्रिय अन्तर्क्रिया कार्यक्रमको अयोजना भयो । पहिलो दिन देशका विभिन्न क्षेत्र तथा ठाउँहरूमा आइसीसीएको रूपमा रहेका १९ वटा समुदायका प्रतिनिधिहरूले उनीहरूको संरक्षण गर्ने विधि, प्रक्रिया, र समुदायमा भएका अन्य विषयबारे एक-आपसमा विचार आदान-प्रदान तथा छलफल गर्ने काम गरे । यसै गरी दोस्रो दिन, संरक्षित क्षेत्रमा लागेका/सक्रिय संघ संगठनका प्रतिनिधि, सरकारी निकायका प्रतिनिधि, अनुसन्धानकर्ता, राजनीतिक दलका प्रतिनिधि, पत्रकारहरूसँग छलफल भयो । यस खण्डमा ती १९ वटा समुदायले आफ्नो समुदायको परिचय,

संरक्षण गर्ने विधि-प्रक्रिया, चुनौती तथा अप्ठ्याराहरूबारे एकआपसमा आदानप्रदान गरेका विचारहरूलाई नेपालमा आइसीसीएको उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। उक्त छलफलमा आदानप्रदान गरिएका कुराहरूलाई प्रश्नावलीको माध्यमबाट प्राप्त गरिएका तथ्यहरूले (उपस्थित प्रतिनिधिहरूले त्यही गोष्ठीको समयमा उत्तरदाताका रूपमा दिएका तथ्यहरू) पूर्णता दिइएको छ। यसै गरी सहभागी भएका अन्य सरोकारवालाका विचारहरूलाई पनि सारांशमा उल्लेख गरिएको छ।

२.२ नेपालमा आइसीसीएका उदाहरणहरू

२.२.१ चरण र संरक्षण क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका केही उदाहरण

उदाहरण १: पुडमा चरण क्षेत्र (डोल्पा)

क. पृष्ठभूमि

नेपालको उत्तरपश्चिमी जिल्ला डोल्पामा अवस्थित पुडमा गाउँमा रहेको यस चरणक्षेत्र स्थानीय समुदाय (पुडमा समुदाय) ले नै परम्परागत रूपमा व्यवस्थापन गर्दै आएका छन्। यो क्षेत्र शे फोक्सुन्डो राष्ट्रिय निकुञ्जअन्तर्गतको वस्ती हो। यो चरण क्षेत्र पुम्पु गाउँको वडा नम्बर ६ देखि ९ मा फैलिएको छ। यस क्षेत्रमा लगभग ३० देखि ४० (जम्मा ३८) घरधुरी छन्। यहाँका समुदायको प्रमुख पेसा भनेको कृषि र यसअन्तर्गत पनि पशुपालन प्रमुख हो। ऐतिहासिक रूपमा उनीहरू परापूर्वकालदेखि नै यस चरण क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्दै आएका छन्। उनीहरूले धार्मिक आस्थामा आधारित भई स्थानीय स्तरमा उपलब्ध स्रोत तथा जैविक विविधताको संरक्षण गर्दै आएका छन्।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक विशेषताका हिसाबले यस गाउँको आफ्नै भौगोलिक पहिचान छ। गुनासा पाटन क्षेत्र, पुंफु पाटन क्षेत्र, पुनिखा, गुम्वा, कुम, ढामा, कुरूप नामाकरण गरिएका चरण क्षेत्रहरूका साथै गाडछेन राहवा हिमाल, विभिन्न स-साना ताल, धार्मिक तीर्थस्थल, हरियाली वनजंगल, विभिन्न थरीका वनस्पति, वन्यजन्तु, चराचुरुङ्गी इत्यादि पाइनु यी ठाउँहरूका आफ्नै विशेषता छन्। उल्लिखित यी सबै ठाउँ तथा चिजहरू स्थानीय समुदायको परम्परागत आस्था तथा अभ्यास अन्तरसम्बन्धित छन्। जैविक विविधताका दृष्टिले यहाँ जटामसी, चिराइतो, कुटकी, पाँचऔले, यासाँगुम्बु, उतिस, भुल्ले, माहारंगी, लघुपत्र विष, निलामसी, नेवासाग, खोटेसा,

कुसुमफूल जस्ता वनस्पतिहरू पाइन्छन्। वन्यजन्तुका प्रकारहरू हेर्दा यस क्षेत्रमा हिउँ चितुवा, नाउर, कस्तुरी, मृग, हिमाली भारल, घोरल, भालु, स्याल, ब्वाँसो, वनविरालो, चितुवा आदि जनावर पाइन्छन्। डाँफे, मुनाल, कालीज, गिद्ध, परेवा, चिल, चिर, उल्लु, जस्ता विभिन्न प्रकारका पंक्षीहरू पनि पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण र उपभोग गर्ने प्रक्रिया

चरिचरन क्षेत्रको व्यवस्थापनका रूपमा स्थानीय समुदायले जडीबुटीहरूको व्यवस्थापन गर्दै आएका छन्। गुनासा पाटन भन्ने चरण क्षेत्रमा लामाहरूद्वारा त्यहाँका वनदेवताहरूको पूजा गरी वातावरण संरक्षणमा ध्यानाकर्षण गर्दछन्। तालतलैयामा नाग देवता हुन्छ भनी फोहोर नगर्नु परम्परागत संरक्षण विधि हो। यसै गरी संरक्षणसम्बन्धी क्रियाकलापका रूपमा प्रत्येक वर्ष तोरमा एउटा घरधुरीलाई जिम्मा दिनु, स्थानीय धार्मिक मूल्य, मान्यता, संस्कृति र रीतिरिवाजमा सम्बन्धित संरक्षण सवाल समावेश गर्नु; आफ्नो चरण क्षेत्रमा अन्यलाई प्रवेश नदिइनु परम्परागत संरक्षणका विधिहरू हुन्। माथिल्लो डोल्पाका समुदायहरू व्यापारका लागि हजारौं याक तथा चौरीगाई लिएर आउँछन्। तर उनीहरूले आफ्ना याकहरू निश्चित दिन र समय छुट्याएर राखेको/तोकेको ठाउँमा मात्र राख्न, चराउन र बास बस्न पाउँछन्। नतोकेको दिन वा तोकेको दिनभन्दा बढी बसेमा जरिवाना तिराएर पठाइन्छ। यस्ता परम्परागत विधिहरू स्रोत तथा जैविक विविधता संरक्षणसँग जोडिएका छन्। विशेष गरी यहाँका समुदाय संरक्षणको सवालमा वोन धर्मसँग जोडिन्छन्। वोन धर्मको धार्मिक परम्परागत प्रणालीमा (जस्तै काटमार नगर्ने) उनीहरू सबै विश्वस्त भएका कारण अहिलेसम्म उनीहरूका बीचमा कुनै भैँभगडा भएको छैन।

यस क्षेत्रमा गुनासा र पुम्पु भन्ने दुइटै प्रमुख चरण क्षेत्रहरू छन्। केही समय आफ्नो जग्गा वरिपरिको चरण क्षेत्रमा र फेरि केही समय अन्य ठाउँ गर्दै चरण क्षेत्रहरू प्रयोग गर्दछन्। उनीहरूको खास बसोबास गर्ने ठाउँ भनेको पुडमा हो। जाडोको समयमा घाँसका लागि उनीहरू लगभग एक घण्टा माथिका ठाउँमा सर्छन्। उक्त ठाउँमा उनीहरू लगभग तीन महिनाका लागि मात्रै बस्दछन्। केही क्षेत्र केही समयका लागि मात्रै खुला गर्ने र अन्य समय बन्द गर्ने परम्परागत प्रचलनले उनीहरूको चरण क्षेत्रको उपयोग व्यवस्थापन भएको छ। जस्तै, उनीहरूको खास बस्तीको वरिपरि भएका चरण क्षेत्र अन्य समयमा बन्द गरिएको हुन्छ तर जब अरु ठाउँको चरण क्षेत्रमा घाँस सकिन्छ त्यसपछि उक्त चरण क्षेत्र फुकुवा गरिन्छ। जुन उनीहरूले प्रमुख चाड लोसारको समयमा पार्दछन्।

बर्खा लाग्न थालेपछि भने यी दुई ठाउँको चरणक्षेत्रको घाँस सकिन्छ। त्यसपछि भने यस गाउँका समुदायले आफ्ना जनावरहरूलाई माथिका चरणक्षेत्रहरूमा लैजान्छन्। यी दुइटा चरण क्षेत्रलाई आधी-आधी गरी भाग लगाई गाउँका घरधुरीहरू जनावरलाई आधा आधा गरि दुईतिर लैजान्छन्। जुन उनीहरूको परम्परागत उपभोग गर्ने प्रचलन हो। यी दुई चरण क्षेत्रमध्ये गुनासा पाटन भने जडीबुटीको उपलब्धताका हिसाबले महत्वपूर्ण छ। यी क्षेत्रमा चरणका लागि बस्दा २-३ वटा घरधुरीहरूले साझा घर बनाई एकै ठाउँ बस्ने गर्दछन्। चरण क्षेत्रमा बसेका बेलामा केही खेती (उवा, तोरी, आलु) पनि लगाउँछन्। पछि बाली बढ्दै जाँदा र उक्त ठाउँमा घाँस सकिँदै गएपछि फेरि उनीहरू अर्को पाटोमा सर्छन्। यी चरण क्षेत्रहरूलाई विभिन्न पाटाहरूमा विभाजन गरी एक पाटोमा केही महिना, अर्को पाटोमा केही महिना गर्दै ठाउँ सर्छन्। जस्तै- गुनासा चरण क्षेत्रलाई उनीहरूले पाँच पाटो (बालघेरा, बाडकाल, किमा थाङ, पाङसोङ र उङ्दुङ) मा विभाजन गरी पालैपालो सानासाना गोठ बनाई सदै बस्ने गर्दछन्। यसरी उनीहरू आलो पालो प्रणाली (rotational system) मा चरण क्षेत्रको प्रयोग र केही खेती पनि गर्छन्। उनीहरूले धार्मिक प्रक्रियाबाट स्थानीय ताल तलैयाहरू पनि संरक्षण गरिरहेका छन्। यी र यस्ता प्रक्रियाहरू सञ्चालन गर्नका लागि उनीहरूले हालसम्म कुनै समिति बनाएका छैनन्। उनीहरू आफैँ यी प्रक्रियाहरू परम्परागत रूपमा सञ्चालन गर्छन्।

उनीहरूको धर्मले काटमार तथा हिसां गर्न प्रतिबन्धित गरेको छ। समुदायमा कसैलाई मासु खान परेमा अरू कसैले काटेको वा मारेको जनावरको मासु मात्र खान्छन्। अन्यथा आफैँले कुनै पनि प्राणीको काटमार गर्दैनन्। उनीहरूले कुनै पनि जनावर (घरपालुवा वा वन्य) आफैँ मरेपछि मात्र खाने गर्छन्। संरक्षणका सन्दर्भमा राष्ट्रिय निकुञ्जका लागि लगभग ५० जना जति कर्मचारीहरूले काम गरिरहेका छन्। तर संरक्षण गर्ने प्रभावकारी आधार भनेका स्थानीय समुदाय नै हुन्। यस निकुञ्जमा थुप्रै मध्यवर्ती क्षेत्रहरू छन्। सम्पूर्ण मध्यवर्ती क्षेत्र, उक्त क्षेत्रका समिति, उपसमिति, कर्मचारी, बाह्य आगन्तुकहरू नै वास्तवमा यी क्षेत्रमा हुने चोरीशिकारको ठूलो कारण तथा चुनौती बनिरहेको स्थानीय प्रतिनिधिहरू बताउँछन्। स्थानीय समुदायले चोरीशिकारमा संलग्न कसैलाई भेटे भने पक्राउ गरी सम्बन्धित कार्यलयमा बुझाउने गर्छन्।

आम्ची उनीहरूका परम्परागत स्वास्थ्यकर्मी हुन्। आम्चीहरू जडीबुटी संकलन गरेर स्थानीय समुदायको उपचारमा संलग्न हुन्छन्। उनीहरूले स्थानीय स्तरमा प्राथमिक उपचारका लागि जडीबुटी नै प्रयोग गर्दछन्।

घ. विवाद तथा अवका आवश्यकताहरू

अन्य जिल्लाबाट यासांगुम्बा टिप्न आउनेलाई मध्यवर्ती क्षेत्रले टाढा नजिक हेरेर २० देखि ५ सय रुपैयाँसम्म प्रवेश शुल्क लिने गरेको छ। अन्य जिल्लाका व्यक्तिलाई रु.५००, आफ्नै जिल्लाका तर अलि टाढाकालाई रु.२००, छिमेकी गाविसका लागि रु.१०० र आफ्नै गाविस वा स्थानीय व्यक्तिले २० रुपैयाँ तिर्नुपर्ने नियम छ। संकलित पैसा राजस्वको रूपमा सरकारले लैजान्छ तर यसै क्षेत्रको विकासमा भने खर्च भएको छैन। यसै गरी बाहिरबाट यासांगुम्बा टिप्न आउनेले तत्काल प्रयोजनका लागि रुख काट्ने, फोहोर मैला जताततै फाल्ने गर्छन्। यसकारण स्थानीय स्तरबाट गरिएका संरक्षणका प्रयासहरूलाई सरकारले पहिचान गरी सहयोग गर्नु आवश्यक छ। यस्तै गरी संरक्षित क्षेत्रमाथि स्थानीय समुदायहरूको स्वामित्वको स्पष्ट संवैधानिक, कानुनी तथा नीतिगत आवश्यकता छ।

*(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता:
आडबहादुर लामा)*

उदाहरण २: खुम्बु संरक्षण क्षेत्र (सोलुखुम्बु)

क. पृष्ठभूमि

सोलुखुम्बु जिल्लाको उत्तरी भेगमा अवस्थित खुम्बु क्षेत्र शेर्पा समुदायले परम्परागत रूपमा व्यवस्थापन, संरक्षण तथा उपयोग गर्दै आएको क्षेत्र हो। यो क्षेत्र लगभग १५०० वर्गकिलोमिटर वा लगभग ५० वटा भन्दा बढी स्थानीय बस्तीहरू र १२० वटा भन्दा बढी चरणक्षेत्रका बस्तीहरूमा फैलिएको छ। यस क्षेत्रमा स्थानीय वासिन्दाले परम्परागत ज्ञान, सीप तथा अभ्यासका माध्यमबाट विभिन्न खालका जैविक विविधताहरूको संरक्षण गर्दै आएका छन्। तर यसरी संरक्षण गरिँदै आएको स्थानीय क्षेत्रलाई सरकारले सन् १९७६ मा सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जको रूपमा घोषणा गर्‍यो। सरकारी कर्मचारीहरूले संरक्षित क्षेत्रमा उनीहरूको परम्परागत संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपभोगको अधिकारमा प्रतिबन्ध लगाउन थाले। जसले गर्दा चिल, हिम चितुवा (Snow Leopard) जस्ता जंगली जनावरहरूको चोरीशिकार बढ्यो। परिणाम स्वरूपयी जनावरहरू हराउन तथा लोप हुन थालेको स्थानीय प्रतिनिधि बताउँछन्। उनीहरूका परम्परागत चरण खर्कहरू पनि राष्ट्रियकरण हुन थाले। यसै गरी शिकारीहरू पनि प्रवेश गरी शिकार गर्ने काम अत्यधिक वृद्धि भयो।

परम्परादेखि नै सांस्कृतिक तथा धार्मिक रूपमा संरक्षण गर्दै आएका यी क्षेत्रहरू संरक्षणको नाममा विनाशको प्रक्रिया मौलाएको छ। यही पृष्ठभूमिमा स्थानीय संस्कृति संरक्षण गर्न खुम्बु संरक्षण क्षेत्र गठन गरी त्यसैको माध्यमबाट संरक्षणको काम अगाडि बढाइएको छ।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

जैविक विविधताको हिसाबले यस क्षेत्रमा हिमालमा पाइने धेरै खालका वनस्पति, जडीबुटी, जंगली जनावर तथा चराचुरुङ्गीहरू पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यस क्षेत्रको वन तथा यहाँ भएका जैविक विविधताहरू शेर्पा जातिको धार्मिक तथा सांस्कृतिक आस्थाहरूसँग जोडिएर संरक्षण गर्ने गरिएको छ। शेर्पा जाति बुद्ध धर्मसँग आस्था राख्ने समुदाय हो। शेर्पाको मातृभाषामा स, क्षु, मे, र लुङ् शब्दको अर्थ पृथ्वी, जल, अग्नि र हावा भन्ने हुन्छ। जसको अर्थ भनेको बाँच्ने आधार हो। यस समुदायको सम्पूर्ण काम पनि यही अर्थसँग जोडिएको हुन्छ। यो समुदायले धार्मिक रूपमा हिंसा तथा काटमार गर्दैनन्। उनीहरूले कसैले काटेको, मारेको वा आफैँ मरेको जनावरको मासु भने खान्छन्। धार्मिक रूपमा यस क्षेत्रमा पाँचवटा तालहरू छन्। यी तालहरूसँग स्थानीय शेर्पा समुदायको धार्मिक आस्था जोडिएको छ। छ, सोनाम, पल, र लौजु नामकरण गरिएका यी चार तालमध्ये पहिलो तालले मान्छेको आयु, दोस्रोले भाग्य, तेस्रोले शक्ति र चौथोले धन सम्पति माग्दा पाउने विश्वास उनीहरू गर्दछन्। पाँचौँ चाहिँ पवित्र क्षेत्रको रूपमा संरक्षण गर्ने चलन छ। यस्तै यस समुदायमा अर्को पोखरी छ। जो हिमाल र उवा खेतीसँग सम्बन्धित छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। यस्तै गरी यस समुदायले पानीको मूल भएको वनक्षेत्रमा पनि 'लू' नाग देवताको क्षेत्र भनेर परापूर्वकालदेखि नै त्यस जंगलका कुनै पनि रुख काट्दैनन्।

यस क्षेत्रमा रहेका उच्च हिमालहरूलाई फरकफरक समूहमा छुट्याएर वर्षको तीन चोटि पूजा गर्ने चलन छ। यिनीहरूलाई पूजा गरेर खुसी पारिएन भने (जस्तै ढुङ्गा फुटायो, खनजोत गन्थो, अनावश्यक फोहोर गन्थो) अनिष्ट हुन सक्छ भन्ने ठान्छन्। यदि त्यस्तो भैहाल्यो भने लामा बोलाएर "सबज्यू" वा केही धार्मिक परम्पराबाट भूमिको पूजा गरी खुसी पार्ने प्रचलन छ। देवताले याक र भेडा मन पराउने तर

कुखुरा र सुँगुर चाहिँ मन पराउँदैनन् भन्ने विश्वासका कारण यस्ता जनावर पाल्दैनन्। उनीहरूको समुदायमा ठाउँठाउँमा गुम्बा राख्ने र गुम्बा वरिपरि वन-जंगल संरक्षण गरेर राख्ने र रुख काट्न नहुने विश्वास गर्छन्। गुम्बा नाटि, लाप्चे नाटी, लुमुछुवा, चिबी नाटीजस्ता नाममा गाउँको जंगल संरक्षण गरेका छन्। उनीहरूको भाषामा भएका संरक्षणका यी प्रकारमध्ये गुम्बा नाटी भन्नाले गुम्बाको वरिपरि भएको वन नकाटी संरक्षण गर्नुपर्ने, लाप्चे नाटि भन्नाले देउराली र त्यसका वरिपरि पनि देवता भएको कारण जंगल संरक्षण गर्नुपर्छ भन्ने धार्मिक आस्था छ। लुमुछुवाको अर्थ सिमसार र ठूला रुख भएको क्षेत्रमा भएका रुखहरू काट्न हुँदैन भन्ने हो। चिबी नाटीको अर्थ समुदायको वन हो र यस्तो वनमा समुदायले निर्णय गरी कहिले रुख काट्ने र कहिले नकाट्ने भन्ने निर्णय गरी समुदायका सदस्यहरूले रुख काट्ने वा जोगाउने गर्छन्।

खर्कको संरक्षणका सन्दर्भमा चाहिँ शेर्पा समुदायमा "सिंगीनावा" परम्पराअनुसार चरन खर्कहरूलाई संरक्षण गर्ने चलन छ। उक्त क्षेत्रमा खर्कलाई सफा राख्ने, घुम्ती चरनक्षेत्र व्यवस्थापन (rotational grazing system) मा उपभोग गर्ने कुरालाई भने "लोत्रोकनावा" ले हेर्ने प्रचलन छ। लोत्रोकनावाले कसले कुन मितिमा आफ्नो वस्तु कहाँ कसरी लाने भन्ने निर्णय गर्दछ। जसलाई उनीहरू "हिँ" प्रचलन भन्छन्। उक्त दिन देखि नियमविरुद्ध कसैले आफ्ना गाईवस्तु चराउन लगेमा, जंगलको रुख काटेमा उक्त व्यक्तिले सजायस्वरूप जरिवाना तिर्नुपर्दछ। यसरी यस क्षेत्रका शेर्पा समुदायहरूले जैविक विविधताको संरक्षण, व्यवस्थापनका साथै दिगो उपभोग गर्दै आएका छन्।

घ. विवाद तथा अवका आवश्यकताहरू

यस क्षेत्रका समुदायहरूको सामुदायिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक प्रथाहरू राजनीतिक तथा सरकारी प्रथाहरूका कारण ओभरलेमा पर्दैछन्। सरकारी निकायसँग यिनीहरूको नीतिगत अन्तरविरोध बढ्दै गएको छ। समुदायलाई अधिकारसम्पन्न बनाई संरक्षणको कामलाई अगाडि बढाउनुपर्ने माग स्थानीय समुदायका प्रतिनिधिहरू गर्छन्।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता: तेन्जिङ टासी शेर्पा, छिरिङ शेर्पा)

उदाहरण ३: पञ्चासे क्षेत्र (कास्की, स्याङ्जा र पर्वत)

क. पृष्ठभूमि

नेपालको मध्यक्षेत्र गण्डकी र धौलागिरि अञ्चल को दोसाँध (कास्की, स्याङ्जा र पर्वत जिल्लाको सङ्गमस्थल) मा अवस्थित पञ्चासे क्षेत्र समुद्री सतहबाट करिब २,५१८ मिटर उचाइमा छ। यो लगभग ८ हजार हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। फेवातालको जलाधार क्षेत्रका रूपमा रहेको यो क्षेत्र नेपालको सबभन्दा धेरै वर्षा हुने क्षेत्र पनि हो। यहाँ वार्षिक ७ हजार मिलिमिटर पानी पर्दछ। यो क्षेत्र ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक, जैविक विविधता तथा पर्यटकीय क्षेत्रको हिसाबले महत्वपूर्ण छ। यसलाई ऋषिमुनिहरूको बासस्थान भएको क्षेत्र पनि भनिन्छ। वि.सं. २०५४ सालतिर नेपाल पञ्चधाम पञ्चासे स्थापना भयो। यसको प्रभाव बढ्दै गई कास्की र स्याङ्जातिर फैलिदै धार्मिक संस्थाको रूपमा पनि उदय भएको छ। माछापुच्छ्रे विकास संघ, कास्कीले यस क्षेत्रको संरक्षणमा सक्रिय भूमिका खेल्दै आएको छ। सांस्कृतिक पक्षबाट हेर्दा यस क्षेत्रमा माथिल्लो भेगमा बस्ने गुरुङ समुदायहरूको थुप्रै सांस्कृतिक मेलाहरू लाग्छन्। यसै गरी यो पर्यटकीय क्षेत्रको हिसाबले पनि प्राकृतिक सुन्दरता भएको ठाउँ हो। २०५९ सालमा यस क्षेत्रको संरक्षणका लागि बृहत्तर विकासका लागि “नेपाल पञ्चासे क्षेत्र” विकास समिति सहित संस्थागत विकासको सुरुआत भयो। बृहत्तर विकासका लागि नेपाल सरकारले २०६१-६२ सालदेखि पञ्चासे ग्रामीण पर्यटन विकास गुरुयोजना ल्यायो। यही गुरु योजनाअनुसार पञ्चासेको भौतिक विकासको कार्यक्रम निरन्तर रूपमा अगाडि बढेको छ। यसै क्रममा बनेको क्षेत्रलाई एउटा महत्वपूर्ण पाटो मानी तल्लो क्षेत्र सामुदायिक वन बनाउने र माथिल्लो क्षेत्र संरक्षित क्षेत्रमा राख्ने काम भएको छ। यस काममा १५ वटा गाविस संलग्न छन्। २०६५ साल मंसिर १० गते पञ्चासेलाई संरक्षित क्षेत्रको रूपमा घोषणा गरिएको छ। यही सिलसिलामा पञ्चासेलाई अन्नपूर्ण संरक्षित क्षेत्र (ACAP) को जस्तो ढाँचामा लाने कि अन्य स्वरूपमा लैजाने भन्ने विषयमा छलफल भयो। हाल संरक्षित क्षेत्र बनाउने बहस भइरहेको छ।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

जैविक विविधताको हिसाबले खर्सु, फलाट, चाँप, गुँरास, लोठ सल्लो, लोक्ता, सुनाखरी, चिराइतो, छत्रे, उन्चौँ जस्ता वनस्पति पाइन्छन्। वन्यजन्तुका हिसाबले बाघ, भालु, चितुवा, मृग, खरायो, दुम्सी, बाँदरजस्ता जनावर पाइन्छन्। चराचुरुङ्गीमा मलेवा, गिद्ध, काग, कोइली, कालिज, लामपुच्छ्रे, ढुकुर पाइन्छन्। समग्रमा यो क्षेत्र जैविक विविधताका दृष्टिले महत्वपूर्ण छ।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

पञ्चासे क्षेत्रको संरक्षण पञ्चासे क्षेत्र विकास उपभोक्ता समिति र माछापुच्छ्रे विकास संघले गर्दै आएको छ। वन तथा स्रोतहरूको संरक्षण गर्नका लागि गाविस र क्षेत्रगतरूपमा गाउँ वन समन्वय समिति गठन गरिएको छ। यसै गरी संरक्षणका क्षेत्रमा चेतना अभिवृद्धि गर्नका लागि पञ्चासेको महत्व भुल्कने विषयमा सभा, गोष्ठी, भेलाहरू नियमित रूपमा गरिँदै आएको छ। यी सम्पूर्ण कार्यक्रमहरू माछापुच्छ्रे विकास संघ र पञ्चासे क्षेत्र विकास उपभोक्ता समितिको संयुक्त पहलमा गरिँदै आएको छ। राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष र युएनडिपी विश्व वातावरण कोषबाट विगतमा साना अनुदान पनि प्राप्त गरी केही काम भैसकेको छ। संरक्षणका विभिन्न मोडलहरूको विषयमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरू बीच नियमित अन्तर्क्रिया एवं छलफल गर्ने गरिन्छ। उक्त संरक्षित क्षेत्रमा स्थानीय समुदायले वन समन्वय समितिबाट समानुपातिक वितरण प्रक्रिया अवलम्बन गर्दै आएका छन्। जसमा वन पैदावार, पर्यटन विकास, जैविक विविधता अध्ययन केन्द्र पनि सञ्चालित छन्। धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशेषताका हिसाबले ऋषिको तपोभूमि, सिद्धबाबा मन्दिर, पञ्चधाम मन्दिर, श्रवणकुमार समाधिस्थल पोखरी, धार्मिक तालहरू छन्। यी क्षेत्रहरूमा बाला चर्तुदशी, माघेसङ्क्रान्ति, फागु पूर्णिमा, शिवरात्रि, बुद्ध पूर्णिमा, एकादशीका दिनहरूमा मेला लाग्ने गर्दछ।

घ. विवाद तथा अबका आवश्यकताहरू

यस क्षेत्रमा धेरै खालका अन्तरविरोध तथा विवाद छन्। समुदायको चाहना संरक्षण क्षेत्रको रूपमा घोषणा गरी समुदायको नेतृत्वमा कार्यकारी निकायको गठन गर्ने हो। जसले गर्दा संरक्षण, उपयोग तथा व्यवस्थापन स्थानीय समुदायले नै गर्न पाउँदछन्। तर वन विभागले संरक्षित वनको रूपमा घोषणा गरी समुदायको अधिकारलाई कुण्ठित गर्ने प्रयास गरिरहेको छ। यस संरक्षित क्षेत्रका लागि समुदायसँग छलफल र समन्वय गरी समुदायद्वारा संरक्षित क्षेत्रको रूपमा घोषणा गरी वन तथा वातावरण र जैविक विविधताको संरक्षण, पर्यटन विकासको लागि पहल, स्थानीय जनताको जीविकोपार्जनमा मद्दत पुऱ्याउँदै दिगो व्यवस्थापनमा सहयोग पुऱ्याउनु अहिलेको टड्कारो आवश्यकता हो।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता :
गोपाल गुरुङ, रामशरण सेढाई)

उदाहरण ४: अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र, पार्चे, (ACAP), (म्याग्दी, कास्की, लमजुङ, मनाङ र मुस्ताङ)

क. पृष्ठभूमि

म्याग्दी, कास्की, लमजुङ, मनाङ र मुस्ताङ गरी ५ वटा जिल्ला र ५७ वटा गाविसहरूले जोडिएर बनेको यस अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र एक महत्वपूर्ण संरक्षित क्षेत्र हो। २०४३ सालमा कास्की जिल्लाको घान्द्रुकमा स्थापना भै फैलिएको यस क्षेत्रले विस्तारै बृहत् रूप लिएको हो। उपभोग तथा संरक्षण गर्ने अधिकार स्थानीय समुदायलाई नै दिँदा संरक्षणको काम दीगो हुन्छ। यही मान्यताबाट प्रेरित भई यो संरक्षण व्यवस्था नेपाल राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष, राष्ट्रिय निकुञ्ज ऐन २०२९ अनुरूप २०४३ सालमा घान्द्रुकमा स्थापना भएपछि यसले बृहत् रूप लिएको हो।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

यस संरक्षित क्षेत्रमा हिमाल, वन जंगल, विभिन्न खालका वन्यजन्तु, भरना, पहाड, ताल, मन्दिर, सांस्कृतिक परम्परा, संस्कार, गुफा, वन्यजन्तु, चराचुरुङ्गी, जडीबुटी इत्यादि छन्। जैविक विविधताका हिसाबले हेर्दा यासांगुम्बा, निरमसी, पाँच औलो, विष, लोठ सल्ला, लालीगुराँस, वन लसुन, चिराइतो, सतुवा, लोक्ताजस्ता विभिन्न खालका फूलहरू पाइन्छन्। वन्यजन्तुका प्रकारका हिसाबले कस्तुरी, सेतो बाघ, भालु, ब्याँसो, नाउर, मृग, चितुवा थार, भारल, बाँदर, स्याल इत्यादि पाइन्छन्। त्यस्तै डाँफे, कालिज, गिद्ध, कोइली जस्ता पक्षीहरू यस क्षेत्रमा पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यस क्षेत्रको संरक्षण संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन समिति (Conservation Area Management Committee-CAMC) र विभिन्न उपसमितिहरू गठन गरी तिनीहरूकै माध्यमबाट गरिँदै आएको छ। वन, पर्यटन, खानेपानी, पशुपालन, संरक्षण, वातावरणीय शिक्षासम्बन्धी विभिन्न चेतनामूलक, प्रचार-प्रसारका कार्यक्रमको आयोजना गरी। “संरक्षण गरौं र आफै उपभोग पनि गरौं” भन्ने नाराका साथ संरक्षणको काम गर्दै आएका छन्। संरक्षण अथवा उपभोगका कुनै पनि निर्णय गर्दा समिति, उपसमितिहरू तथा स्थानीय जनतासँग बृहत् छलफल गर्दछन्। यस प्रक्रियामा उक्त क्षेत्रमा भएका संघसंस्था, तथा अन्य समूहहरूलाई पनि परिचालन गर्दछन्।

२७

धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशेषताका हिसाबले पनि यो ठाउँ महत्वपूर्ण छ। मुक्तिनाथ गुम्बा, घाटु, सोरठी, कृष्ण चरित्र, देवी देवताका थानहरू प्रत्येक गाँउमा राखिएका छन्। जसका कारण पनि संरक्षणमा मद्दत पुगेको छ। यस प्रक्रियामा प्रत्येक गाविसहरूमा CAMC र आवश्यकताअनुसार उपसमितिहरू पनि गठन भएका छन्। स्रोतको संरक्षण मात्र नभएर फरकफरक ठाउँमा भएका संस्कृतिहरूको संरक्षणमा पनि जोड दिइएको छ। यस क्षेत्रभित्र वैकल्पिक ऊर्जाका साथै विभिन्न खालका आय कामहरू पनि सञ्चालन गरिएको छ। स्थानीय समुदायले कसरी सहकार्य तथा एकताबाट समस्यालाई समाधान गर्ने भन्ने कुराको अभ्यास गरिरहेका छन्। समुदायका नियम र विधिबाट समुदायमा अनुशासन तथा जवाफदेहिताको विकास भएको छ। स्थानीय समुदायहरूले व्यक्तिगत, समूहगत, संगठनात्मक, संस्थागत, गाउँ टोलगत तथा क्षेत्रगत रूपमा संरक्षित क्षेत्रबाट उपलब्ध स्रोतको व्यवस्थित उपभोग गरिरहेका छन्।

घ. समस्या तथा अबको आवश्यकताहरू

यस संरक्षित क्षेत्रमा स्थानीय समुदायका गुनासा थुप्रै रहेका छन्। यस संरक्षित क्षेत्रमा जननिर्वाचित सदस्यभन्दा सरकारी निकायबाट मनोनित सदस्य बलियो बन्दै जानु, CAMC चाहेको समयमा विघटन गर्ने अधिकार जनतामा नहुनु, DFO लगायत सरकारी निकायहरूको CAMC मा हस्तक्षेप गर्न सक्ने अधिकार रहनु र यस्तो काम बढ्दै जानु, संरक्षित क्षेत्रको सीमा वैज्ञानिक नहुनु, संरक्षित क्षेत्र र बाहिरका समुदायहरूबीच द्वन्द्व बढ्दै जानु समस्यापूर्ण छन्। त्यसैगरी जंगली जनावरहरू चोरीशिकार बढी जनावरहरूको विनाश तथा लोप हुनु, सर्वसाधारण जनतालाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध नहुनु संरक्षण क्षेत्रभित्र स्थानीय जनताको आर्थिक जीविकोपार्जनको विषयलाई प्राथमिकता नदिनु, आर्थिक पारदर्शिता नहुनु, सम्पन्न भैसकेका कार्यक्रमहरूको समीक्षा नगरिनु, बजेट बनाउने काममा जनताको प्रतिनिधित्व तथा सहभागिता नहुनु, CAMC लाई कार्यकारी नबनाइनु, संरक्षण गरेबापत पुरस्कारको व्यवस्था नगरिनुजस्ता समस्या तथा गुनासाहरू यो संरक्षण क्षेत्र भित्रका समुदायहरूको रहेका छ। संरक्षण नियम र सरकारको स्वायत्त शासन ऐनको अस्पष्टता, विकेन्द्रीकृत नियममा बाधिएका बुँदाहरू रहनु, स्थानीय समुदायले पूर्ण अधिकार नपाउनु, स्थानीय जनताहरूले रोजगार नपाउनु, आय आर्जनका यथेष्ट अवसरहरू नपाउनु, संरक्षण गरेबापत सरकारबाट कुनै जस नदिनु जस्ता विषयहरू टड्कारै छन्।

२८

यो संरक्षित क्षेत्रको उचित व्यवस्थापनका लागि स्थानीय जनतालाई संरक्षण गर्ने जिम्मा दिइनु पर्ने, संरक्षण गरेबापत स्रोतको उपभोग गर्न पाउने अधिकार दिइनुपर्ने, संरक्षणका कार्यक्रमहरू दीगो बनाउनुपर्ने, राज्यबाट सुरक्षाको ग्यारेन्टी गरिनुपर्ने, स्थानीय समुदायलाई अधिकारसम्पन्न पारिनुपर्ने, स्थानीय समुदायलाई अधिकार दिने स्पष्ट ऐन नियम बनाइनुपर्नेजस्ता आवश्यकताहरू छन् ।

*(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता :
मनबहादुर गुरुङ)*

२.२.२ ताल क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका केही उदाहरण

उदाहरण ५: बरैया ताल (बर्दिया)

क. पृष्ठभूमि

बर्दिया जिल्लाको सोरहवा र मानपुर मौनापोखर गाउँमा अवस्थित बरैयाताल प्राचीन समयदेखि स्थानीय समुदायले खेती गर्नका लागि सिँचाइको स्रोतको रूपमा संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्दैआएका छन् । यो ताल पहिले १२० बिघा क्षेत्रफलमा फैलिएको थियो । तर विगत केही समयदेखि पहुँचवालाहरूले ताल क्षेत्रको जमिन आफ्नो नाममा दर्ता गराएर व्यक्तिगत तथा निजी बनाउँदै गएका कारणले हाल तालको क्षेत्रफल घट्दै गई १०९ बिघा ४ कट्टामा सीमित हुन पुगेको छ । यसको गहिराइ करिब ३ देखि ७ फिटसम्म छ । २०२४ सालमा लघुसिँचाइ योजनाद्वारा व्यवस्थित तरिकाले बाँध बाँधी खेतमा पानी लान व्यवस्थित सिँचाइको काम गरी मद्दत गर्‍यो । यसले गर्दा यहाँ भएका जीव तथा फार फाडीहरू संरक्षित हुन मद्दत पुग्यो । तर, २०२७ सालदेखि यस क्षेत्रमा अन्य जातीय समुदायको प्रवेशसँगै ताल अतिक्रमण सुरु हुन थाल्यो । २०३१ सालदेखि ताल वरिपरिको निजी जमिनमा माछा पोखरी निर्माण गर्ने काम सुरु भयो । २०४२ सालदेखि जिल्ला पञ्चायतले माछा पालनको लागि निजी माछा पालकलाई ठेकामा दिन सुरु गर्‍यो । २०६० सालमा आइपुग्दा यस ताल नाफामुखी व्यवस्थापनका कारण अतिक्रमण तथा जैविक विविधताको विनाश व्यापक रूपमा बढ्दै गयो ।

उक्त तालबाट पुर्खाहरूले माछा उत्पादन, सिँचाइको लागि पानी, साग सञ्जी, खडेरी परी अनिकाल लाग्दा उक्त तालमा पाइने वनस्पतिलाई खाद्य पदार्थका रूपमा उपभोग गर्ने गर्दथे । उनीहरूले कमलको फूलको जरा (जसलाई थारू भाषामा भसेर

भनिन्छ) लाई उसिनेर खाने गर्दथे । जस्तै एक प्रकारको फूल (थारू भाषामा गठमैया फूल) को जरो (गेजरा) पनि निकाली उसिनेर आलुजस्तै गहुँको रोटीसँग खाने गर्दथे । जिल्ला विकास समितिले २०४२ सालदेखि उक्त ताल माछा पालनका लागि ठेकेदारलाई ठेक्का दिने काम सुरु गर्नुभन्दा पहिले स्थानीय थारूहरूले उक्त तालमा पानी बढी भई छेउमा खोलिएमा बाँध बाँधी खोलिन नदिन र हिउँदको समयमा चाहिने पानी जोगाएर राख्ने गर्दथे । तर, ठेकेदारले ठेकामा लिएपछि स्थानीय समुदायसँग कुनै परामर्श नै नगरी निजी आमदानीका लागि पानीलाई खोलेर फाल्ने र माछा मारी बेच्ने काम सुरु गर्न थाले । यसका लागि स्थानीय समुदायले आपसी छलफल गरी यसबारे कुरा राख्न ठेकेदार तथा जिविसमा पनि गए तर उनीहरूको सुनुवाइ हुन सकेन ।

पछि द्वन्द्व कालमा माओवादी कार्यकर्ताले ठेकेदारलाई खेदेर उक्त ताल आफै कब्जा गरे । जिल्लाले चार-पाँच वर्षसम्म कसैलाई ठेक्का दिन सकेन । पछि Unique Nepal ले २०६२-२०६४ भित्र तालका बारेमा आदिवासी थारूहरू, स्थानीय विद्यालयमा विद्यार्थीहरूसँग छलफल गर्ने, समुदायका महिला, पुरुष तथा युवाहरूलाई तालको महत्वका बारेमा चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने काम गर्‍यो । पछि केही उपसमिति तथा एउटा मूल समिति (बरैया ताल सिमसार संरक्षण समिति) गठन गर्‍यो । उक्त समितिले जिल्लाबाट अमिनी बोलाई तालको क्षेत्र नाप्यो र ताल वरिपरि रुख रोपी तालको संरक्षणमा सहयोग गर्‍यो । दुई वर्षको यस्तो कार्यक्रम सकिएपछि २०६४ सालमा फेरि जिविसले स्थानीय समुदायलाई थाहै नदिई उक्त ताल फेरि ठेकामा दियो । त्यति बेला चुनावको समयको कारण बोलपत्र आह्वान (tender) नै नगरी राजनीतिक रूपमा ठेक्का दिइयो । पछि स्थानीय जनताले बचाउन खोजेको सिमसार उक्त ठेकेदारले विनाश गर्ने गरी काम गर्न थाल्यो । त्यहाँका रुखहरू काट्ने, पम्पसेट (१५-१६ वटा दुई महिनासम्म लगातार) लगाई पानी फाली विषादी हालेरसमेत माछा मार्ने, सबै वनस्पति तथा किराहरूलाई मार्ने, फाल्ने र अन्तमा ट्याक्टर नै लगाएर जोत्न थालेपछि स्थानीय समुदायहरूले विरोध गरी ट्याक्टरमा आगो लगाउनेसम्म धम्की दिए । त्यसपछि स्थानीय समुदाय र ठेकेदारबीच छलफल भयो । उसले सर्तभन्दा बाहिर गई काम गरेको स्वीकार गर्‍यो । उक्त टेण्डर रद्द गर्न जिविसमा स्थानीय समुदायको समूह गर्‍यो । तर, सरकारी निकायका जिम्मेवार व्यक्तिले उनीहरूको कुराको कुनै सुनुवाइ गरेन । अन्तमा जिविसका प्रमुखले सबै सात दललाई बोलाई छलफल गरौंला भनी आस्वासन मात्र दिएको तर समस्याको समाधान हाल सम्म पनि हुन सकेको छैन ।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक विशेषताको हिसाबले यो ताल तराईको समतल भूभागमा अवस्थित छ। वरिपरि नाङ्गो जमिन, खेतबारी, निजी माछा पोखरीहरूले घेरिएको यस तालमा जैविक विविधताको हिसाबले कमलको फूल, जुत्ता भार, खर, लगायत ४६ प्रजातिका भार तथा वनस्पतिहरू पाइन्छन्। यसै गरी अन्धरा, अर्घाई, डिखा, माई, बधुवा, ठोंगवा उहरी, बईखा, चरझालगायत ४२ प्रजातिका स्थानीय माछाहरू पाइन्छन्। चराचुरुङ्गीका बसोबासको हिसाबले सेतो सँवार, जलेप, चखेवा, कुर्मा गरुड, हाँस, बकुल्ला, बाज, लगायत ८८ प्रजातिका चराचुरुङ्गीहरू पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

हाल गाउँ टोलमा स्थानीय समुदायहरूको संरक्षण समिति गठन गरी संगठित रूपमा स्रोतको संरक्षण गर्ने परिपाटको विकास हुन थालेको छ। यो स्थानीय स्तरमा युनिक नेपालद्वारा गरिएको विभिन्न चरणहरूमा जनचेतना र क्षमता अभिवृद्धि तालिमको प्रभाव हो। यी कार्यक्रमहरूले गर्दा यस क्षेत्रमा संरक्षणको काम अलिक बढी प्रभावकारी भएको थियो। संरक्षणकै सिलसिलामा वन कार्यलयसँग समन्वय गरी स्थानीय प्रजातिका विरुवा वरिपरि रोप्ने, तालको सीमाना निर्धारण गरी बाँध निर्माण गर्ने, ताल रेखदेखका लागि चौकीदारको व्यवस्था, तालमा संरक्षित क्षेत्रहरू छुट्टयाउने कार्य (मसिनो तारले घेरा बेरेर), चरीचरन बन्द गरेर, खुला रूपमा घाँस काट्ने प्रचलनलाई रोकेर, संरक्षण समितिमा नाम दर्ता गरेर मात्रै कमलको पात टिप्नेजस्ता प्रक्रियाहरूबाट संरक्षणको काम प्रभावकारी बनाउने प्रयास गरिएको थियो। तालको छेउमा थारूहरूको साभा देवता रहेका छन्। थारूहरू यस तालमा फोहोर गरे भाग्य विग्रन्छ, भन्ने पौराणिक विश्वासको माध्यमबाट पनि संरक्षणमा मद्दत पुऱ्याएको छ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक हिसाबले पनि यस तालको आफ्नै विषेशता छ। यस तालको दक्षिणपट्टि आदिवासी थारूहरूको साभा मन्दिर (स्थानीय भाषामा मन्वा) रहेको छ। सो तालमा फोहोर गरेमा देवी रिसाउने र अशुभ हुने धार्मिक विश्वासले थारूहरू यस तालमा फोहोर गर्दैनन्। हरेक वर्षको कार्तिक महिनामा यस ताल छेउमा थारूहरू 'ढाक' बजाउने गर्दछन्। यस तालको प्राकृतिक स्रोतको उपभोग

गर्दा पहिले देवीलाई पूजा गरेर मात्र गर्दछन्। उक्त तालको संरक्षणबाट स्थानीय समुदायले खास गरी खेती गर्दा सिँचाइका लागि पानीको स्रोत, घाँस, दाउरा, सागपात, जटिबुटी, माछा तथा खाद्यान्नजस्ता स्रोतहरू प्राप्त गर्दै आएका छन्। नहर बनाई ५०० हेक्टर भन्दा बढी जमिन सिँचिचत गर्ने कार्य आफैमा महत्वपूर्ण छ।

घ. विवाद तथा अबको आवश्यकताहरू

यस तालसँग जोडिएको विवादलाई हेर्दा, २०२४ सालदेखि यो ताल जिल्लाले जिल्ला विकास समितिको हो भन्छ। स्थानीय समुदाय हामीले संरक्षण गरेका हौं र हाम्रो हो भन्दै आएका छन्। उक्त ताललाई ठेकदारहरूको हातमा सुम्पने राजनीतिक प्रवृत्तिका कारण ठेकदारहरूले ताल संरक्षण नगरी आम्दानीलाई मात्र हेर्ने र आफूखुसी उपयोग गर्ने गरेका हुनाले स्थानीय समुदायले तालप्रति कुनै अपनत्व महसुस गर्न सकेका छैनन्। स्रोतमाथि राजनैतिक विवाद रहने प्रवृत्तिका कारण राजनैतिक पार्टीहरूले आफ्नो नेतृत्वमा संरक्षण हुनुपर्ने प्रयास गर्दै आएका छन्। परिणामस्वरूप स्थानीय समुदायहरूमा फाटो आउने गरेको छ। आदिवासी जनजाति समुदायहरू र अन्य समुदायहरूका बीच पनि स्रोतमाथिको अधिकारको द्वन्द्व बढ्न थालेको छ। ठेकदार विवादका साथै स्थानीय जनताले तालमाथिको संरक्षण तथा उपभोगको अधिकार मागिरहेको सन्दर्भमा सरकारले चाहिँ पैसा दिन खोज्ने तर ताल दिन नखोज्ने अवस्था छ। यसकारण ठेकदार विवाद (तालमाथि स्वामित्व स्थानीयवासीको कि जिविसको?, मैना पोखरा र सोरहवा गाविस तथा सरकार र समुदायबीच स्वामित्वका विवादहरू समस्यापूर्ण छन्।

स्थानीय समुदायहरूको माग भनेको ठेकदार प्रणालीको अन्त गरी स्थानीय जनतालाई नै संरक्षण र उपभोगको स्वायत्त अधिकार दिनुपर्दछ भन्ने रहँदै आएको छ। मैनापोखरी र सोरहवा गाविस दुवै मिली संरक्षण तथा उपभोग, लाभको समन्यायीक बाँडफाँड गरिँदा उचित हुन्छ। यसै गरी संरक्षणका लागि परम्परागत ज्ञान तथा अनुभवहरूको सम्मान गर्दै यसको संरक्षण गर्नुपर्ने, संरक्षणको लागि परम्परागत संगठनलाई परिचालन गरिनुपर्नेजस्ता कुरा आवश्यक छन्।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता:

नरेश लालकुसम्या थारू, मिहिलाल थारू)

उदाहरण ६: गैंडा ताल (रूपन्देही)

क. पृष्ठभूमि

यो ताल रूपन्देही जिल्लाको विष्णुपुरा गाउँ विकास समितिको वडा नम्बर १ मा अवस्थित छ। यो ताल यस जिल्लाकै सबैभन्दा ठूलो ताल हो। यो ५० हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। तालको किनार पश्चिम र दक्षिणपट्टि जंगल र उत्तर पूर्वमा गाउँबस्तीसँग जोडिएको छ। इतिहासको कुरा गर्दा लगभग ५० वर्ष अगाडि घनघोर जंगल भएको अवस्थामा एउटा दह भएको र गैंडाहरू प्रशस्त मात्रामा पाइने भएको हुँदा, गैंडाहरू आएर त्यस दहमा पानी खाने, नुहाउने, आहाल खेल्ने हुँदा यस ठाउँको नाम गैंडाताल रहेको बुढापाकाहरूको भनाइ रहेको छ। यस तालको पानी पुरानो जमिनदारी प्रथादेखि नै वरिपरिका क्षेत्रमा सिँचाइको स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिँदै आएको हो। जमिनदारी प्रथाको अन्त्यपछि गाविसले ठेकेदारलाई ठेकामा दिने प्रथाको विकास भयो। २०२९ सालमा स्थानीय प्रधानपञ्चबाट पूर्व, दक्षिण तथा उत्तरमा बाँध बाँधन लगाई गाविसको रोहवरमा माछा पाल्ने ठेक्कापट्टाको थालनी भएको हो। उक्त क्षेत्रको वरिपरि रहेको वन २०५४ सालतिर सामुदायिक वन भएपछि भने उक्त ताल पनि सामुदायिक वनभित्र पर्न गयो। यस वनमा लगभग ३०० उपभोक्ता घरधुरीहरू रहेका छन्। उक्त वनको क्षेत्रफल ९३ हेक्टर छ भने ताल चाहिँ १५ हेक्टर जतिको क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। उक्त सिमसार क्षेत्र जंगली क्षेत्रको पुछारमा भएका कारण पानी बाह्रमास सुक्दैन। तर, उक्त तालमा आकाशे पानी मात्र जम्मा हुने हुँदा किसानहरूले गहुँ बालीमा सिँचाइ गरिसकेपछि फाल्गुन-चैत्र महिनामा भने तालको धेरै भूभाग सुख्खा रहने गर्दछ। यो तालमा रहेको पानीले करिब ५०० हेक्टर जमिन सिँचाइ गरिँदै आइएको छ। किसानहरूलाई अन्य किसिमको सिँचाइको राम्रो प्रबन्ध नभएकोले उनीहरू यस तालको पानीलाई सिँचाइमा उपयोग गर्दैआएका छन्।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक विशेषताको हिसाबले यस तालको पश्चिम-दक्षिण क्षेत्रमा वन रहेको र पूर्व-उत्तरमा सबै जातजाति मानिसहरूको बसोबास रहेको छ। यो ताल स्थानीय गाउँसँगै जोडिएको छ। जैविक विविधताको दृष्टिले हेर्दा पनि यो क्षेत्र महत्वपूर्ण छ। यस तालमा विभिन्न जातिका हाँस, कछुवा, स्थानीय माछा, पानी गोहोरो, कमलको फूल आदि पाइन्छन्। यस तालको किनारमा पोहवा सामुदायिक वन र गैंडाताल

सामुदायिक वन छन्। करिब १०० हेक्टरको पोहोवा सामुदायिक वन र ६८ हेक्टरको गैंडाताल सामुदायिक वन क्षेत्रमा विभिन्न जातका वनस्पतिहरू पाइन्छन्। यस क्षेत्रमा निल गाई, खरायो, स्याल, फ्याउरो, न्याउरी मुसा, ब्वाँसो, लोखर्के, बाँदर, गाहोरो, भासेँ, सोनिवार आदि जनावर पाइन्छन्। वनस्पतिहरूमा साल, सिसाउ, साज, बाभी, बयर, जामुन, पनिआ, निम, बेल, वरपिपल, कर्मा विडीपत्ता, सफेदा टिक, कुसुम, दुदेलो, धाड्रो, सिमल, स्वामी बकाइनो, पेडार, आँप, कटहर, बाँस, अम्बा आदि पाइन्छन्। पक्षीहरूमा गिद्ध, चिल, काग, सुगा, सारस, हुकुर, जुरेलो, तित्ता, फिस्टा, भँगेरा, बकुल्ला, बाज, सारी, कोकले, चिबे, ठेउवा, कोइली, भुडीफोर, बकुल्ला आदि चराचुरुङ्गीहरू पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यस तालको संरक्षण गैंडाताल जल उपभोक्ता व्यवस्थापन समूह गैंडाताल सामुदायिक वन, सहिद स्मृति पार्क व्यवस्थापन समिति, शान्ति युवा क्लब गैंडाताल, मायादेवी आमा समूह र गैंडाताल विष्णुपुरा गाविसमार्फत संरक्षण भैरहेको छ। संरक्षण गर्ने प्रक्रियाका रूपमा वर्षातको पानीलाई रोकिन्छ र किसानहरूले चाहेअनुसार पानी दिइन्छ। यसै तालको छेउमा रहेको पोहोवा सामुदायिक वन क्षेत्रको किनारमा सहिद स्पोर्ट स्मृति पार्क निर्माण भइरहेको छ। पिकनिक स्थानको रूपमा प्रयोग भएको हुँदा त्यसले स्थानीयवासीहरूलाई प्रत्यक्ष फाइदा पुऱ्याएको छ। यसै तालको किनारसँग जोडिएको गैंडाताल र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको कार्य योजनाअन्तर्गत रही पक्षी संरक्षण संघ नेपालको सहयोगमा एसियाको दोस्रो जटायु रेष्टुरेन्ट स्थापना गरी विश्वबाटै लोप हुन लागिरहेका गिद्धहरूको संरक्षण गर्ने काम गरिएको छ। संस्थाले यहाँका स्थानीय बासिन्दाहरूलाई मैनावती, मौरीपालन, तरकारी खेतीजस्ता आयमूलक तथा सीपमूलक तालिम दिनुका साथै आवश्यक भौतिक सामग्रीसमेत उपलब्ध गराएको छ। यस तालमा वर्षाको पानी संकलन गरी गहुँ खेतीको लागि सिँचाइमा प्रयोग गरी किसानहरूले प्रत्यक्ष फाइदा लिइरहेका छन्। माछापालनबाट पनि यस गाविसका समुदायले प्रत्यक्ष फाइदा लिएका छन्। यस ठाउँमा गैंडाताल जटायु रेस्टुरेन्ट, शहीद पार्क, पिकनिक स्पट, सामुदायिक वन एकै थलोमा भएको हुँदा र लुम्बिनीको नजिक भएको हुँदा केही मात्रामा आन्तरिक पर्यटक र बाह्य पर्यटकहरू पनि आउने गरेका छन्। यसरी आउने पर्यटकका माध्यमबाट स्थानीयवासीहरूले आर्थिक आम्दानी लिँदै आएका छन्। यसको संरक्षणको लागि चेतनामूलक कार्यक्रम, अन्तर्क्रिया, गोष्ठी, घरदैलो कार्यक्रम, पञ्चै बाजासहित

संरक्षण चेतनाका कार्यक्रमहरू संचालन गरिँदै आइएको छ । यसरी हेर्दा यो ताललाई आयस्रोतको आधार बनाउँदै संरक्षणको कार्य अगाडि बढेको छ । यसप्रकार यो ताल आयस्रोतको आधार बनाउँदै संरक्षणका कार्यमा अगाडि बढेको छ ।

घ. विवाद तथा अबको आवश्यकताहरू

यस ताल वन क्षेत्रभित्र भएको कारण वनक्षेत्रसँग बाकिने सम्भावना देखिएको छ । यसै गरी चेतनाको कमी भएका कारण तालको संरक्षण गरी यसलाई एउटा पर्यटकीय थलोको रूपमा पनि विकास गर्ने वा खेतीपातीको लागि नदिई सिँचाइमा मात्र ध्यान दिने भन्ने विवाद छ । जसको कारण व्यावसायिक रूपमा संरक्षण र विकास गर्ने वा परम्परागत उपभोगमा मात्र ध्यान दिने भन्ने विवाद देखिएको छ । तालबाट आम्दानी बढी हुँदै गएपछि सरकारी निकाय र स्थानीय समुदायबीच विवाद हुन सक्ने सम्भावना पनि देखिन्छ ।

यसकारण राष्ट्रिय स्तरबाट नै यस तालको पहिचान गरी संरक्षणको काममा स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता दिइनुपर्दछ । जसका लागि स्थानीय समुदायलाई अधिकारसम्पन्न बनाई जनचेतना जगाउने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुपर्ने आवश्यकता छ । यस्ता कार्यक्रमका लागि आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगको पनि उत्तिकै आवश्यकता छ ।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता: तुल्सीराम अधिकारी)

उदाहरण ७: गँजेडी ताल (रूपन्देही)

क. पृष्ठभूमि

रूपन्देही जिल्लामा अवस्थित गँजेडी ताल लगभग ५५ हेक्टर क्षेत्रफल (८४ विघा) मा फैलिएको छ । यस तालमा पानीको स्थायी स्रोत छैन । तर सिमसार भएका कारण वर्षायाममा भने केही पानी हुन्छ । लगभग ९-१० किलोमिटर टाढाबाट वर्षादको समयमा बग्दै आएको पानी संकलन भई ताल बन्ने गर्दछ । यस क्षेत्रको इतिहासको कुरा गर्दा जमिनदारी प्रथामा खेतमा पानी लगाउनको लागि पानी संकलन गरी त्यहाँबाट खेतमा सिँचाइ गर्ने गरिन्थ्यो । अहिले पनि किसानहरूले त्यहाबाट सिँचाइ गर्ने गर्दछन् । पहिले पानी सुकाएर माछामा पार्ने ठेकेदारी प्रथा थियो तर अहिले माछा पाल्ने तथा मार्ने गरिए पनि पानी सुकाउन पाइँदैन ।

३५

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक विशेषताको कुरा गर्दा यो ताल तराईमा भए पनि उत्तरतिर डाँडा, खोल्सा, खोल्छी र पश्चिममा वन र वरीपरी डाँडाले घरेको कारण चराचुरुङ्गी, जनावर तथा धेरै खालका जीवहरू पाइँन्छन् । जैविक विविधताका हिसाबले यो क्षेत्र सम्पन्न छ । यस तालको छेउमा पुरानो ऐतिहासिक मन्दिर पनि देख्न पाइँन्छ । यस सिमसार क्षेत्रमा जहिले पनि घाँस पाउने र वनका जन्तुले तालको पानी पिउन पाउने हुनाले जैविक विविधताका लागि यस तालको महत्व बढी छ । वन्यजन्तुका प्रकारहरूका हिसाबले स्याल, खरायो, न्याउरीमुसा, वन विरालो, लोखर्के, वन मुसा, पहेलो सर्प जस्ता वन्यजन्तुहरू बस्दछन् । चराचुरुङ्गीका प्रकारहरूका हिसाबले यस ताल क्षेत्रमा चरेस, सारस, सेतोहाँस, हुतोहाँस, चिल, सुगा, ढुकुर, भँगेरा, सारी, उल्लु, पहेलो चरा साथै दुई किसिमको कछुवा पनि पाइँन्छन् ।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यस क्षेत्रको संरक्षणमा ताल वन समिति, हातेमालो समूह, आमा समूह, युवा समूहहरू सक्रिय छन् । संरक्षण नयाँ व्यवस्थापन प्रक्रियाको रूपमा विभिन्न समितिहरू बनाएर गरिन्छ । जस्तै, दाउरा घाँस, काठ, माछा, जडिवुटी बेसार, खती जस्ता स्रोतको उपयोगका लागि समूहबाट निर्णय गरिन्छ । समूह स्तरबाट जनचेतनाका कार्यक्रमहरू गाँउटोलमा सञ्चालन गरिन्छ । दलित जनजातिलाई बाखा, भैसी, सुँगुर पाल्नका लागि घाँसपात चाहिन्छ । जसका लागि पहिले संरक्षण गर्नुपर्दछ भन्ने खालका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिँदै आएको छ ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशेषताका हिसाबले हेर्दा यस क्षेत्रको आफ्नै धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्परा छन् । यो तालको नजिकै वरको बुटालाई स्थानीय समुदायहरूले पूजा गर्ने गर्दछन् । ३ वर्षमा १ पटक यस क्षेत्रमा भएको मन्दिरमा पूजा गर्न भारतदेखि पनि धेरै धर्मालम्बीहरू आउने गर्दछन् । संरक्षित क्षेत्रमा स्थानीय समुदायले बोटविरुवा लगाउने, माछा पाल्ने, वन संरक्षण गर्नेजस्ता क्रियाकलापले विविधताको संरक्षणमा ठूलो टेवा पुऱ्याइरहेका छन् । स्थानीय समुदायले यही संरक्षित क्षेत्रमा भएको स्रोतबाट घाँस, पाँत, दाउरा, स्याउला, बाखा, भैसीपालन, बङ्गर पालन, कुखुरा पालन, माछा पालन जस्ता कामहरू पनि गरिरहेका छन् । गहुँ खेती गर्ने सिँचाइको हकमा ठेकेदारलाई उक्त सिँचाइ नसक्नेजेल पानी सुकाउन दिइँदैन । यस

३६

ठाउँमा जटायु रेस्टुरेन्टअन्तर्गत अगरबत्ती तालिम, मौरीपालन तालिमजस्ता आयमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिसकिएको छ। यसैको एक छेउमा कृषि क्षेत्रलाई वृद्धि गर्न सिँचाइको व्यवस्था सहित बोरिङ (boaring) जोडेर पानीको व्यवस्था गरिएको छ। कृषिसम्बन्धी जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालनमा छ।

हाल आएर पर्यटकहरूबाट प्रवेश शुल्क बापत नेपालीबाट प्रतिव्यक्ति रु. ५ देखि १५ सम्म र २०० रुपैयाँ अन्य देशका पर्यटकहरूबाट लिई सामुदायिक आयलाई वृद्धि गरिएको छ। यस सामुदायिक सिमसारक्षेत्रका र खाली ठाउँमा बोटबिरुवा लगाउने, वन विनाशबाट बचाउन समूह स्तरमा जनचेतनाका कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गरिएका छन्।

घ. विवाद तथा अबको आवश्यकताहरू

सरकारी तथा राजनीतिक हस्तक्षेप बढ्दै गई हाल ठेकेदारी प्रथाले यस क्षेत्रमाथि अधिकार लिइसकेको छ। ठेकेदारहरूले त्यहाँको पानी सुकाएर माछा मार्ने गरेको कारण हिउँदे वालीमा सिँचाई गर्न समस्या भएको छ। जुन स्थानीय समुदायहरूका लागि ठूलो समस्या बनेको छ। यसकारण उक्त क्षेत्र स्थानीय समुदायलाई नै हस्तान्तरण गरी उनीहरूकै सक्रियताबाट संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपभोग गरिने कुराको सुनिश्चितता गरिनुपर्दछ। सरकारबाट यस क्षेत्रमा चासो देखाउनुपर्ने आवश्यकता स्थानीय समुदायहरू देख्छन्।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता:

नरबहादुर पुलामी, बलबहादुर थापा, नरबहादुर राना, कुलबहादुर थापा, बलबहादुर राहादी, खेमबहादुर सुनार)

उदाहरण ८: रूपाताल (कास्की)

क. पृष्ठभूमि

गण्डकी अञ्चलको कास्की जिल्लास्थित लेखनाथ नगरपालिकाको वडा नम्बर १०, ११, १४ र रूपाकोट गाउँ विकास समितिको वडा नम्बर १, ६, ८ को बीचमा रहेको रूपा ताल हाल स्थानीय समुदायले संरक्षण गरिरहेका छन्। आजभन्दा १० वर्ष अगाडि यस तालको अवस्था विग्रँदो थियो। संरक्षणको अभावले तालको आकार घट्दै

गएको छ। सुरुमा रूपाताल १३५ हेक्टरको थियो तर अहिले ताल विस्तारै पुरिँदै ११५ हेक्टरमा सीमित भएको छ। रूपाताल पुनर्स्थापना तथा मत्स्यपालन सहकारी संस्था लिमिटेड नाम गरेको एक सहकारीले सामुदायिक रूपमा संरक्षणको काममा सक्रिय रूपमा भूमिका खेल्दै आएको छ।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

जैविक विविधताको दृष्टिले यो ताल महत्वपूर्ण छ। यस तालमा विभिन्न खालका स्थानीय वनस्पतिहरू, पानीमा पाइने नावो/सेतो कमल, नर्कटजस्ता विभिन्न खालका वनस्पतिहरू, लगभग २१ किसिमका स्थानीय माछाहरू, १५ प्रकारका पाहुना तथा लगभग ७ प्रकारका स्थानीय चराचुरुङ्गीहरू पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यो तालको संरक्षण खास गरी सहकारीको अवधारणामार्फत हुनु संरक्षणको नयाँ प्रक्रिया हो। सहकारिताको सिद्धान्तअनुरूप स्थानीय समुदायलाई शेरर वितरण गरी सामूहिक आर्थिक लाभ संकलन गर्नु, स्थानीय जैविक विविधता (माछा, चराचुरुङ्गी, भुइँ तथा भुइँडी) को संरक्षण गर्नु, किनारका १७ वटा सामुदायिक वन तथा १९ वटा स्कुललाई अनुदान दिनु तथा विभिन्न खालका चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुजस्ता क्रियाकलापहरू संरक्षणका हिसाबले महत्वपूर्ण हुन्। धार्मिक तथा सांस्कृतिक हिसाबले पनि यस क्षेत्रमा बराह मन्दिर रहनु र उक्त मन्दिर व्यास ऋषिको तपोभूमिको रूपमा जोडिनुको ऐतिहासिक महत्व छ। उक्त ताल खास गरी बाढी, पहिरो, तालमा भएको भुइँभुइँडीहरू कुहिएर, पानीको बहाव बढ्दा ताल आफैँ खोलिएर घटेको छ। संरक्षणको अभावले उक्त तालको अवस्था अति दयनीय बन्दै गएको थियो। त्यसपछि यस तालको संरक्षण कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा स्थानीय समुदायहरूबीच छलफल गरियो। स्थानीय समुदाय आफैँले कुनै पहल नगरी सरकारले पनि कुनै कदम नचाल्ने हुनाले स्थानीय समुदाय तालको संरक्षणमा सकृय रूपमा लाग्न थाले। संरक्षण कसरी गर्ने ? छलफलमा एउटा सहकारीको अवधारणा र प्रक्रियाबाट केही रकम सहकारीका लागि लगानी (share) मार्फत संकलन गर्ने र उक्त रकम संरक्षण तथा आयमूलक क्रियाकलापमा लगाउने निर्णय गरियो। यसको माध्यमबाट खास गरी तालको संरक्षण गर्ने र आयमूलक कार्यक्रममा पनि लगानी गरी दीगो संरक्षण र लाभको वितरण गर्ने दुइटै उद्देश्य सँगै अगाडि बढाउन थालियो।

तालको भाङ्गभाडीबाट हुने असरलाई घटाउन माछापालन गरी उक्त भाङ्गभाडी माछालाई नै खान दिने र उक्त स्रोतलाई पैसामा परिणत गर्ने उद्देश्यअनुसार व्यावसायिक माछापालन सुरु गरियो। बाढी पहिरोबाट हुने प्रभावलाई नियन्त्रण गर्न तालको माथिल्लो भागमा रहेका १७ वटा जंगल र उक्त जंगललाई संरक्षण गर्ने समुदायलाई वार्षिक रूपमा ४-४ हजार रुपैयाँ विकासका कामका लागि अनुदान दिने, संरक्षण सम्बन्धी विभिन्न खालका चेतनामूलक कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने काम गर्न थालियो। जसमध्ये तटीय क्षेत्रका १९ वटा विद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई ताल भनेको के हो, वातावरणीय हिसाबले तालको के-कस्तो महत्व छ, भन्ने विषयमा चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न थालिएको छ।

जैविक स्रोत संरक्षण अभियानको सन्दर्भमा जैविक स्रोत संरक्षण संस्थासँग मिलेर जैविक खेती (विषादी र रासायनिक मलको प्रयोगविना) का रूपमा मौरीपालन कार्यक्रमको माध्यमबाट मौरीको घर वितरण गरी आफ्नो बारीमा विषादी नछर्ने काममा प्रेरित गरिएको छ। यस्तै, बाखापालन कार्यक्रमका लागि आफ्नो समुदायका खाली क्षेत्रमा घाँसहरू रोप्न, अग्निसो खेती गरी ताल पुर्निर्देशित जाने क्रमलाई नियन्त्रण गर्न मद्दत पुऱ्याउँदै आएको छ। यस्तै, तालको माथिल्लो भागका विभिन्न ठाउँहरूमा चेक ड्यामहरूको निर्माण गरी तालको संरक्षण गरिएको छ।

खास गरी सहकारी दर्ता गर्ने समयमा उक्त ताल कसको हो भन्ने विषयमा ठूलो समस्या आयो। सामुदायिक संरक्षण प्रक्रियाका लागि कुन मन्त्रालय वा निकायमा जाने भन्ने समस्या आयो। यसरी सामूहिक सहभागितामा जाने निर्णय गर्दा सुरुमा ३६ जना सदस्य रहेको सहकारी गठन गरियो। पछि अन्य धेरैलाई शेयर धनी बन्ने बाटो खुला गरियो। शेयरको मात्रा निर्धारण गरी विभिन्न प्रक्रिया (जस्तै किस्ताबन्दी) बाट शेयर धनी बन्ने प्रक्रिया खुला गरियो। हाल ७३० जति शेयर संख्या छ। यस ताल वरिपरि करिब १०००-१५०० घरधुरीको बाक्लो बस्ती छ। जसमा एक घर एक शेयर संस्थाको नियम छ जुन नियम प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र उपयोगसँग जोडिएको छ। उक्त तालको क्षेत्रभित्र पर्ने सबै घरधुरी यस संरक्षण संस्थाको सदस्य बन्न सक्ने प्रावधान छ।

संरक्षणको सन्दर्भमा तीनवटा ब्लक (सिमसार, वन जंगल, र पारिलो भाग) मा विभाजन गरिएको छ। तीनवटा संस्था संलग्न भई (प्रतिज्ञा सहकारी, किसान सहकारी र रूपाताल) संयुक्त रूपमा संरक्षण गरिँदै आएको छ। संरक्षण गर्दा उन्नत

माछा (आम्दानीका लागि) स्थानीय माछा र कमलको फूल संरक्षण क्षेत्र बनाई संरक्षण (माछा प्रजनन क्षेत्र) गरिएको छ। यसरी संरक्षण गर्नका लागि ब्लक-ब्लक बनाई फरक-फरक क्षेत्रमा फरक-फरक संरक्षणका क्रियाकलाप संचालन गरिँदै आइएको छ। यसो गर्दा परम्परागतरूपमा माछा माँदै आएका समुदायले माछा मार्न पाउनुपर्छ भन्ने कुराको विवाद पनि उठेको छ। यसका लागि ती समुदायहरूलाई केही खुला गरि कही क्षेत्रमा मात्र मार्न पाउने कुरामा सम्झौता गरीएको छ। उनीहरू उक्त सम्झौता अनुरूप केही मात्रामा मात्र मार्न पाउने अधिकार दिइएको छ।

हाल स्थानीय समुदायले उक्त तालको संरक्षणसँगै धेरै आम्दानी गर्न थालेका छन्। गत सालको तथ्याङ्कअनुसार हाल ७० लाख भन्दा बढी वार्षिक आम्दानी भएको छ। गत वर्ष (२०६६ साल) उक्त ताल संरक्षण कार्यबाट ६७ लाख रुपैयाँ आम्दानी भएको थियो। उक्त आम्दानीमध्ये संरक्षण क्षेत्रमा २५ प्रतिशत खर्च लगानी गरेका छन् भने। प्रति किलो १ रुपैयाँको दरले नगरपालिकालाई कर पनि तिरेका छन्।

घ. अन्तरविरोध तथा अबका आवश्यकताहरू

यस संरक्षित क्षेत्रमा थुप्रै खालका समस्याहरू उठेका छन्। जस्तै, समुदायले संरक्षण गरेको भनेपछि सरकारी निकायले कुनै चासो नदिनु, उत्पादन आम्दानी र रोजगारीको क्षेत्रमा गरिएको योगदानको मूल्याङ्कन नगरिनु, ताल समुदायको नै हो भन्ने कुराको स्पष्ट कानुनी प्रावधान नहुनु, समुदाय आन्तरिक द्वन्द्वमा परे समाधान गर्नेतिरभन्दा यही व्यवस्थालाई दोष लगाई समुदायको अधिकार नै कटौती हुन सक्ने सम्भावना रहनु, स्रोत भएको हुँदा स्थानीय समुदाय र अन्य निकायहरू बीच विवाद बढ्ने सम्भावना हुनुजस्ता अवस्थाहरू देखिएका छन्। सरकारी निकायबाट कर लिनु तर यसै क्षेत्र र विषयमा भने लगानी नगर्नु पनि समस्याको विषय बनेको छ।

तालक्षेत्रको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपभोग गर्ने अधिकार कानुनी रूपमा स्थानीय समुदायलाई नै दिइनुपर्दछ। तालको उचित संरक्षणका लागि पुर्निर्देशित गएको ताललाई सरकारी क्षेत्रबाट पनि लगानी गरिनु जरुरी छ। यस्तै गरी स्थानीय स्तरमा अझै पनि प्रशस्त मात्रामा चेतनामूलक कार्यक्रमको आयोजना गरी जनचेतना अभिवृद्धि गरिनुपर्ने आवश्यकता सहभागिहरू बताउछन्।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता: लेखनाथ ढकाल, गोकर्ण तिवारी)

उदाहरण ९: बीस हजार ताल (चितवन)

क. पृष्ठभूमि

चितवन जिल्लामा अवस्थित बीस हजार ताल मृगकुञ्ज मध्यवर्ती वन क्षेत्रभित्र रहेको छ। ताल क्षेत्र धेरै समय पहिले स्थानीय स्तरमा भैसीलाई आहाल बसाउने ठाउँको रूपमा प्रयोग गरिन्थ्यो। विस्तारै खडेरीका कारण नहर निर्माण गरी पानीको निकास जोडेपछि यो तालको रूपमा विस्तार भयो। तालको छेउमा ठूलो आँपको बोट भएका कारण आँपेताल भनेर पनि स्थानीय समुदायहरूले नामकरण गरेको देखिन्छ। पछि स्थानीय चौधरी समुदायको माछा मार्ने र जीविकोपार्जन गर्ने तालको रूपमा यो ताल परिणत भयो। तालमा माछा मार्नका लागि विस्तारै जिल्ला विकास समितिद्वारा लगभग ४-५ वर्ष पहिले टेन्डर आह्वान गरियो। त्यसपछि भने विभिन्न संघ संस्थाले आआफ्नै तरिकाले संरक्षणका प्रयास तथा पहलहरू गर्दै आएका छन्।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक विशेषताको हिसाबले यो क्षेत्र चारैतिर सामुदायिक वनले घेरिएको सूनसान स्थलको रूपमा रहेको छ। चराचुरुङ्गीको लागि अति महत्वपूर्ण वासस्थानको रूपमा पनि रहेको छ यो ताल। यसको आकार हल्केलाको आकार जस्तो छ। जैविक विविधताका दृष्टिले यहाँ १३१ प्रकारका वनस्पती पाइन्छन्। वन्यजन्तुका प्रकारहरूका हिसाबले पनि २६ भन्दा बढी प्रजातिका जनावरहरूको बसोबास यस ताल वरीपरी पाइन्छन्। चराचुरुङ्गीका प्रकारका हिसाबले पनि यो ठाउँ महत्वपूर्ण छ। यहाँ २६३ भन्दा बढी प्रजातिका चराचुरुङ्गी पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

संरक्षित क्षेत्रको संरक्षणमा जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका, मृगकुञ्ज मध्यवर्ती वन उपभोक्ता समिति, खडेरी सिँचाइ उपभोक्ता समिति लगायतका संस्था तथा समुदायहरू संलग्न छन्। संरक्षण गर्ने प्रक्रियाको हिसाबले हेर्दा बीसहजार तालमा आश्रित समुदायलाई आयआर्जनका कार्यक्रम सञ्चालन गरेर संरक्षण गर्ने प्रयास महत्वपूर्ण छ। जस्तै, सामुदायिक वनमा पिकनिक स्पट बनाएर, स्थानीय बेरोजगार व्यक्तिहरूलाई तालिम दिएर, बीसहजार ताल वरपरका समुदायलाई जैविक विषादी बनाउने तालिम दिएर, स्थानीय समूहहरू परिचालन गरेर, दैनिक गस्ती गरेर, ताल व्यवस्थापन कार्ययोजना निर्माण जस्ता काम गरेर स्थानीय समुदायहरूले संरक्षणको

४१

काम गर्दैआएका छन्। संरक्षित क्षेत्रमा स्थानीय समुदायले पर्यटन व्यवहारमा सञ्चालनबाट व्यावसाय तथा आयआर्जनको काम गर्न पाएका छन्। अन्य तरिकाबाट पनि रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने र होटल सञ्चालन गरी जीविकोपार्जनका आधारहरू प्राप्त गर्ने काम गरिरहेका छन्।

घ. अन्तरविरोध तथा अबका आवश्यकताहरू

संरक्षित क्षेत्रमा स्थानीय समुदायको स्पष्ट अधिकारको व्यवस्था नभएकाले यस क्षेत्रमाथि खास अधिकार कसको रहने ? विवाद रहेको देखिन्छ। यसै गरी सरकारी निकायको निष्क्रियता सबैभन्दा ठूलो समस्या बनेको छ। संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि एकद्वार प्रणाली नहुँदा पनि समस्या सिर्जना भइरहेको छ। यसकारण यस क्षेत्रको व्यवस्थापन तथा संरक्षण गर्ने अधिकार स्थानीय समुदायलाई नै दिइनुपर्ने आवश्यकता छ।

*(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता :
यौवनकुमार पराजुली)*

२.२.३ वनक्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका केही उदाहरणहरू

उदाहरण १०: जलथलका समुदायद्वारा संरक्षित वनहरू (भापा)

क. पृष्ठभूमि

भापा जिल्लामा अवस्थित जलथल जंगल ६३०० हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। यो नेपालकै होचो ठाउँमध्येको एक केचनाकवलबाट ३ किलोमिटर दक्षिण उत्तरमा अवस्थित छ। यस जंगलभित्र विभिन्न धार्मिक स्थलहरू पनि छन्। यस जंगलको पूर्वतिर ऐतिहासिक स्थल किचकवध छ। २०३५-३६ सालको आन्दोलनको समयपश्चात् यो जंगल तीव्र रूपमा फँडानी भयो। २०५३-५४ सालसम्म आइपुग्दा वनपाले, वनका कर्मचारी, गाउँका टाठाबाठाहरूले यही जंगललाई आफ्नो आम्दानीको प्रमुख स्रोत बनाए। केही व्यक्तिहरूले खेती गर्न छाडेर यही जंगललाई आम्दानीको स्रोत पनि बनाए। वनका सरकारी कर्मचारीहरूले पनि गाउँका सोभासाभाहरूलाई जंगल फडानी गरेको आरोप लगाउने, सजाय दिने तथा दुःख दिने काम गर्न थाले। सर्वसाधारण जंगल काट्न बाध्य हुनु पर्ने तथा विभिन्न आरोपहरू स्विकार्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भयो। यस संरक्षित क्षेत्र २०३६ सालसम्म बाघ, भालु, हात्ती, घोडगधाजस्ता लोपोन्मुख जनावरहरूको वासस्थान रहेको थियो। दुर्लभ वन्यजन्तु

४२

सालक, अजिङ्गर, ओत, दुम्सीको वासस्थान रहेको यस क्षेत्रका भिरपाखा, समतल, सिमासार, पोखरी, भाडी खोल्साखोल्सीमा नेपालका पहाडदेखि तराईसम्म पाइने वनस्पति एकै ठाउँमा पाइन्थे। यस्तो जैविक विविधतायुक्त क्षेत्रको संरक्षण २०५४ सालदेखि स्थानीय समुदायबाट हुँदै आएको छ।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक विशेषताको दृष्टिले नेपालकै होचो ठाउँ नजिकै रहेको यस क्षेत्रको पश्चिम भाग समतल र पूर्वको भाग चुरे, खोल्साखोल्सी, डाँडापाखा तथा भाडी रहेको छ। बीच भाग उठेकोले उत्तरतर्फ ५ वटा खोलाहरू बग्छन्। जंगलभित्रै मन्दिर, ऐतिहासिक स्थल, तालतलैयाहरू पनि छन्। जैविक विविधताका हिसाबले यो ठाउँ अति महत्वपूर्ण छ। यो वन क्षेत्र समशीतोष्ण जलवायु भएका कारण जैविक विविधताका हिसाबले धनी छ। यस क्षेत्रभित्र पहाडमा पाइने नेवारो, कटुस, चिलाउनेजस्ता वनस्पतिदेखि हिमाली र तराईका भूभागमा पाइने प्रायः सबै खाले वनस्पतिहरू पाइन्छन्। वनस्पतीय विविधताको हिसाबले यो क्षेत्रभित्र कटुस, चिलाउने, हर्रो, बर्रो, अमला, कटहर, जामुना, सिरिस, सतिसाल, निवारो, टुनी, बेट, वोडघमिरो जस्ता वनस्पति पाइन्छन्। वन्यजन्तुका प्रकारहरूका हिसाबले अजिङ्गर, सालक, न्याउरी, खरायो, वनविरालो, मलसाप्रो, ओट, वनेल, दुम्सी, बाघ जस्ता जीवहरू पाइन्छन्। अत्यन्तै महत्वपूर्ण र लोपोन्मुख जनावर घोडागधा (घोडा जस्तो मुख र जगर तथा गाई जस्तो खुट्टा भएको जनावर २०४६ सालदेखि लोप भएर गयो) र ओतजस्ता जनावर हो जुन पाइने ठाउँ हो। चराचुरुङ्गीका दृष्टिले गिद्ध, मयुर, कोइली, लुइचे, लाँचे, काफल पाक्यो, विउकुहीयो, ढुकुर, जुरेली, सुगा, मैना, हलेसो, जुरेली जस्ता पक्षीहरू पनि पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

विनाशको मुखमा पुगेको यस जंगललाई अब के गर्ने भन्ने विषयमा? २०५३ सालमा स्थानीय समुदायहरू भेला भई छलफल गरी संरक्षण समिति गठन भयो। ५-७ जना व्यक्तिहरू जिल्ला वन अधिकारीकहाँ जंगलको विनाशबारे जानकारी दिन गए। जिल्ला वन अधिकृत (DFO) ले के गर्न चाहनुहुन्छ भन्ने जिज्ञासामा उनीहरूले वन संरक्षण समिति गठन गरी संरक्षण गर्ने प्रस्ताव राखे। परिणामस्वरूप २९ वटा वन संरक्षण समिति गठन भयो। उक्त जंगलको वरिपरि ८ वटा गाविस पर्छन्। र, लगभग छेउछाउका सबै जग्गा २०-२२ वटा गाविसका घरधुरीहरू यही वनस्रोतको

उपभोक्ता बन्ने मौका पाए। यसरी बनेका २९ वटा संरक्षण समितिमा वन कर्मचारीलाई पनि संलग्न गराए। प्रत्येक समितिमा १५ देखि ४० जनाको गस्ती टोली बन्थो। वन कर्मचारीलाई पनि त्यसमा संलग्न गरे। संरक्षण गर्दै जाँदा संरक्षण मात्रै हैन समितिले वैधानिक तथा कानुनी मान्यता पनि पाउनुपर्ने कुराको आवाज उठ्यो। सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघसँग पनि सम्पर्क गर्न थालियो। तर वन विभाग र वन कर्मचारीहरूसँग विभिन्न खालका अप्ठ्याराहरू सिर्जना हुँदै आए। पछि गएर सम्बन्धविच्छेद नै हुन गयो।

स्थानीय समुदायले उक्त वन स्थानीय समुदायलाई सामुदायिक वनका रूपमा हस्तान्तरण गर्नुपर्ने सर्त राख्न थाले। दबावस्वरूप स्थानीय समुदायहरूले वन कर्मचारीहरूलाई जलथल क्षेत्र प्रवेश निषेधित क्षेत्र बनाउने निर्णय गरे। जसका लागि २०५९ सालमा ११ सदस्यीय जलथल चारकोसे सामुदायिक वन समन्वय समिति गठन भयो। समितिले वनक्षेत्रलाई सामुदायिक वनको रूपमा स्थापित गर्न आन्दोलन गर्ने निर्णय गर्‍यो। आन्दोलनको प्रक्रियामा भ्रूपा जिल्ला वन कार्यलयमा १ महिनासम्म तालाबन्दी भयो। दैनिक धर्ना दिने कार्यक्रम भयो। उक्त विरोध तथा धर्ना कार्यक्रममा सामुदायिक वन महासंघले पनि सहयोग गरेको थियो। एक महिनाको तालाबन्दी र दैनिक धर्ना पछि त्रिपक्षीय (समन्वय समिति, जिल्ला वन कार्यालय र वन उपभोक्ता महासंघबीच सम्झौता भयो। तर उक्त सम्झौता भएको समयमा सरकारले वन समुदायलाई हस्तान्तरण गर्ने काम केही समयलाई स्थागित गर्ने निर्याय गरेकाले प्रक्रिया तत्काल अगाडि बढ्न सकेन। त्रिपक्षीय सम्झौतामा उक्त वन क्षेत्र माथि सरकारले कुनै हस्तक्षेप नगर्ने र समूहले नै व्यवस्थित गर्दै जाने कुरा उल्लेख गरिएको थियो। सरकारले सामुदायिक वनमाथिको निर्णय फुकुवा गरे लगत्तै दर्ताको प्रक्रिया अगाडि बढाउने सम्झौता भयो।

२०६५ सालमा सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघले हेटौँडामा गरेको कार्यक्रममा तत्कालीन वनमन्त्री (किरण गुरुङ) ले वन समुदायलाई हस्तान्तरण गर्ने प्रक्रिया तुरुन्त फुकुवा गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरे। यही प्रतिबद्धताको कुरालाई लिएर वन संरक्षण समुदाय दर्ता प्रक्रियाका लागि आवश्यक तयारीमा जुटे। उक्त समयमा स्थानीय समुदायले वन कर्मचारीलाई वनमा पस्न प्रतिबन्ध लगाएका थिए। निषेधित गर्ने प्रक्रियामा ठाउँठाउँमा निषेधित क्षेत्र भन्ने बोर्ड पनि राखेका थिए। वन कर्मचारीले यस बीचको समयमा वनमा पस्ने धेरै प्रयास गरेका थिए तर सकेका थिएनन्। वन समुदायलाई हस्तान्तरण गर्ने प्रक्रिया खुलेपछि समुदाय आफ्नो

मागलाई लिएर जिल्ला वन कार्यालय गएपछि फेरि जिल्ला वन कार्यालय र समुदायहरू बीच उक्त वन समुदायलाई नै हस्तान्तर गर्ने सम्झौता भयो। त्यही समयमा ५ सदस्यीय हस्तान्तरण कार्यदल गठन भयो। उक्त समितिमा जिल्ला वन कार्यालयका २ जना, वन उपभोक्ता महासंघका २ जना र स्थानीय समुदायका एक जना गरी ५ सदस्यीय हस्तान्तरण कार्यदल गठन भयो। उक्त कार्यदल २०६५ पुस २२ गते गठन भएपछि काम सुरु भयो। उक्त कार्यदलले २०६६ साल साउन १० गते सम्ममा १० वटा समुदायको विधान तयार गरी जिल्ला वन कार्यालयबाट स्वीकृति लियो। पहिलेको २१ वटाको संख्या बढाएर २२ वटा बनाइयो। जसमध्ये १९ वटाको विधान तयार भई दर्ता हुने काम भैसकेको थियो। जसमध्ये पनि १० वटा समुदायको चाहिँ इन्भेन्ट्री पनि भइसकेको छ। तर सरकारको नयाँ संरक्षित क्षेत्र घोषणा गर्ने तथा राष्ट्रिय निकुञ्जहरूको संख्या बढाउने नीतिका कारण उक्त काम स्थागित भयो।

यस वन क्षेत्रको संरक्षण खासगरी स्थानीय समुदायहरूले नै गर्दैआएका छन्। उनीहरूले आफ्नो समूहमा जनचेतना फैलाउने र पालैपालो घरलौरी गस्ती टोलीको व्यवस्था गरी गस्ती गर्दै आएका छन्। सिंगो जलथल जंगलको संरक्षण लामो समयसम्म जलथल चारकोसे सामुदायिक वन समन्वय समितिको तर्फबाट एकीकृत योजना बनाएर गरिँदै आइएको हो। स्थानीय जनसमुदाय परिचालनसँग सामुदायिक वन महासंघ नेपाल (Federation of Community Forest Users Group Nepal-फेकोफन) लगायतका सहयोगी संस्थाहरू, जिल्ला वन कार्यालय र स्थानीय सुरक्षा निकायको पनि सहयोग तथा सहकार्यबाट संरक्षणको काम प्रभावकारी बनाउने प्रयास हुँदै आएको छ। उक्त संरक्षित क्षेत्रबाट स्थानीय समुदायले संकलन गरेका उपभोग्य वस्तु (काठ आदि) समूहमार्फत वितरण गरिन्छ। स्थानीय समुदायले वन तथा वन्यजन्तुहरूको संरक्षण गर्दै पर्यावरणीय सन्तुलन कायम राख्ने गरी पर्यटनको पूर्वाधार विकास गर्ने र विभिन्न व्यापार व्यवसायबाट आर्थिक लाभ पनि लिने प्रयास गरिरहेका छन्। यसै गरी स्थानीय आवश्यकताका वस्तुहरूका साथै रोजगारीका सिर्जनाबाट आय आर्जन बढाउने प्रयास पनि गरिएको छ।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशेषताहरूका दृष्टिले हेर्दा पनि यो वनको ज्यादै महत्व छ। यस वनक्षेत्रभित्र लक्ष्मीस्थान मन्दिर र किचकवधजस्ता ऐतिहासिक धार्मिक स्थल छन्। यहाँ रहेको मन्दिरमा फागुपूर्णिमाको समयमा मेला लाने तथा उक्त समय दर्शनार्थीहरूको भीड लाग्ने गर्दछ। खास गरी मेचे, सन्थाल, राजवंशी जातिको सांस्कृतिक धार्मिक स्थलको रूपमा यो ठाउँको महत्व छ।

घ. विवाद तथा अबको आवश्यकताहरू

यस क्षेत्रका स्थानीय समुदायले उक्त वनलाई सामुदायिक वनको रूपमा व्यवस्थापन गर्नका लागि लामो समयदेखि संघर्ष गरिरहेका छन्। यसै सिलसिलामा विधान बनाउन सुरु गर्दा जिल्ला वनकार्यालयमा रहेका सरकारी वन कर्मचारी (DFO) समुदायहरूप्रति सकारात्मक रहेको तर पछि परिवर्तन भई आएको नयाँ कर्मचारी (DFO) भनेराज्यको संरक्षित क्षेत्र बनाउने नीतिको कारण उक्त काम अवरुद्ध गर्ने प्रमुख पात्र बन्न पुग्यो। परिवर्तन भएका (DFO) ले यस वनक्षेत्रको बीचको भागको सन्दर्भमा सामुदायिक वनको तर्फबाट एकएक जना संरक्षण सदस्य मात्र रहने गरी सीधै सरकारले संरक्षण गर्ने प्रस्ताव राख्न थालेपछि विवाद बढ्यो। स्थानीय समुदायले भने समूहकै स्वामित्व रहने गरी वा प्रत्येक २१ वटा समुदायको एकएक सदस्य रहेको सभालाई नै संरक्षण र उपभोग गर्ने सम्पूर्ण अधिकार दिनुपर्ने प्रस्ताव गर्दै आएका छन्। यसै विवादका कारण जिल्ला वन कार्यालयले बीचको उक्त क्षेत्रका बारेमा टुङ्गो भएपछि मात्र हस्तान्तरणको प्रक्रिया अगाडि बढ्ने कुरा गरेको कारण सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्ने कार्यक्रम अवरुद्ध भयो। हाल जिल्ला वन कार्यालयले उक्त वन स्थानीय समुदायलाई अधिकार सम्पन्न बनाई हस्तान्तरण गर्न चाहेको छैन। तर, स्थानीय समुदायले भने आफैले संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपभोग गर्ने गरी सामुदायिक वनहरूलाई नै हस्तान्तरण गरिनुपर्ने माग गरेका छन्। जिल्ला वन कार्यालयले भने सरकारद्वारा संरक्षित गर्ने गरी निर्णय गर्न खोजेको छ।

वन स्रोत तथा जैविक विविधताको संरक्षण, उपभोग तथा व्यवस्थापन गर्ने अधिकार स्थानीय समुदायमा नै रहनुपर्ने तर्क स्थानीय समुदायको छ। स्थानीय समुदायद्वारा संरक्षण गरिँदै आएको काममा राज्यद्वारा आवश्यक प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने तर संरक्षण र व्यवस्थापनको प्रमुख अधिकार स्थानीय समुदाय नै रहनु पर्ने माग स्थानीय समुदायको छ। जुन कुरा संविधान तथा कानूनहरूमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिनु आवश्यक छ। स्थानीय प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, संवर्धन तथा उपभोग गर्न पाउने पूर्ण अधिकार स्थानीय समुदायमा नै रहने संवैधानिक अधिकारको सुनिश्चितता अबको आवश्यकता रहेको कुरा उनीहरू उल्लेख गर्छन्।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता:
धनकेशर वस्नेत)

उदाहरण ११: अकलादेवी चेपाङ सामुदायिक वन (चितवन)

क. पृष्ठभूमि

चितवन जिल्लामा अवस्थित अकलादेवी सामुदायिक वन परम्परादेखि स्थानीय चेपाङहरूले नै संरक्षण गरिरहेका छन्। हालको वन क्षेत्रमा २०३४-३५ साल तिर हालको १०-१२ प्रतिशत पनि जंगल थिएन। तर २०५० साल पछि जब चेपाङलाई व्यवस्थापन गर्न दिइयो त्यसपछि भने वनक्षेत्र वढ्दै गई हाल ४० प्रतिशत भन्दा बढी जंगल क्षेत्र बनेको छ। यो वन क्षेत्र ४५-४६ चेपाङ घरघुरी (२ घर तामाङ र १ घर गुरुङलगायत) ले व्यवस्थापन, उपभोग तथा संरक्षण गर्दै आएका छन्। चेपाङहरूले व्यवस्थापन गर्नुभन्दा अगाडि यस वनजंगलको काठ जथाभावी काट्ने गरिन्थ्यो। धेरै वर्ष पहिले उक्त क्षेत्रमा चेपाङहरूले तीन साले (तीन तीन वर्षमा) खोरीया फाँडी खेती गर्ने गर्दथे। राष्ट्रिय वन रहेको समयमा स्थानीय समुदायले यस वन क्षेत्रको संरक्षणमा कुनै चासो देखाउँदैनथे। त्यस समयमा जथाभावी आगलागी हुने तथा चोरीशिकारले गर्दा वन्यजन्तु चराचुरुङ्गी नाश हुँदै गएको थियो। यस्तै गरी वनजंगल ह्रास भएको कारणले जडिवुटीहरू लोप हुँदै जाने वन्यजन्तु तथा चराचुरुङ्गीहरू पनि बसाइँ सार्दै अन्य ठाउँमा जाने अवस्था थियो।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

जैविक विविधताका दृष्टिले यो क्षेत्रमा हाल लालीगुराँस, चिलाउने, ढाल्ने कटुस, सानो कटुस, निम काठ, तेजपत्ता, सिल्टीमुर, बोके टिम्बुर, गुहेला, अचार धंगेरो, मौवा, बेलाउने, भोगटेजस्ता वनस्पतिहरू छन्। वन्यजन्तुको प्रकारमा बाँदर, ढेढुवा, स्याल, फ्याउरो, दुम्सी, गोसे सर्पहरू पाइन्छन् भने चराचुरुङ्गीहरूको विविधताका दृष्टिले कालिज, लुङ्चे वा वन कुखुरा, जुरेलो, ढोबी, कल्चौरो, लाटो कोसेरो, चिल, काकुली, न्याउली, नाडले चरीजस्ता पक्षीहरू पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यस वन क्षेत्रको संरक्षण स्थानीय चेपाङ समुदायले गर्दै आएका छन्। संरक्षण गर्ने सन्दर्भमा समूहको सहयोगमा उपभोक्ताहरूलाई वनजंगल संरक्षणसम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ। उक्त वनक्षेत्र राष्ट्रियकरण भएको समयमा तीव्र विनाश भएको थियो। तर जब वन स्थानीय चेपाङ समुदायहरूलाई दिइयो त्यसपछि उनीहरूले वनजंगल गोडमेल गर्ने, जडीबुटी तथा बोटबिरुवा आफैले

रोप्ने काम गर्न थाले। उपभोक्ताहरूलाई आवश्यकताअनुसार समितिमार्फत काठ काट्न दिइयो। आवादी जग्गामा घुम्ती खेती प्रणाली, मलमाटो रोकथाम, आयआर्जनका लागि पशुपालन, आगलागी रोकथाम, जडीबुटी खेती र व्यापार, जनचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरियो। त्यस्तै गरी अन्तरउपभोक्ता समूह शिविर गोष्ठीहरू पनि सञ्चालन गरियो। ठेकेदार, व्यापारी, शिकारी, काठ तस्करहरूलाई नियन्त्रण गर्न शिविर गोष्ठी सञ्चालन गरी निश्चित क्षेत्रहरूमा सूचना टाँस गरी जनचेतना अभिवृद्धि गरियो। स्थानीय समुदायले संरक्षण गरेपछि आवश्यकता अनुसारको काठ, घाँस, सोत्तर, दाउरा, जडीबुटी, पानी, जंगलबाट कन्दमुल जस्ता चिजहरू प्राप्त गर्दै आएका छन्। यसै गरी साग, गिठा, भ्यागुर, वन तरुल, आयआर्जनको रूपमा जडीबुटी (जस्तै: हर्रो, बर्रो, कुरिलो, तेजपत्ता, काउलो, भाजुरी, अमला, गुर्जो, रानी, सिन्को टिम्पुर) जस्ता चिजहरूको खेती तथा उत्पादन पनि गरिरहेका छन्। यस वन क्षेत्रको धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशेषता पनि छ। यस क्षेत्रमा थिमे भुमे वन, धार्मिक वन, चेपाङ खोरिया वन, वन भौँकी, गुटका वन, पाले वनहरू पनि छन्। जस्तै अकला देवी धार्मिक वन चेपाङ संस्कृतिअनुसार सिमे वन हो। यी र यस्ता वनसँग रहेको धार्मिक तथा सांस्कृतिक विश्वासले गर्दा वन संरक्षणमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सघाउ पुगिरहेको छ।

घ. विवाद तथा अबको आवश्यकताहरू

चेपाङ समुदायले परम्परागत रूपमा संरक्षण गर्दै आएको यो वन क्षेत्रमा धेरै खालका विवाद छन्। वन पूर्णरूपमा समुदायलाई हस्तान्तरण नहुनु, भएको वन उत्पादन (औषधी, जडीबुटी) हरूमाथिको सम्पूर्ण अधिकार ठेकेदारसँग हुनु, अन्तरसमूह वा छिमेकी वडाहरूबाट सामुदायिक संरक्षण सिमाना मिच्ने काम हुनु, अन्तरसमूहबाट उपभोग वस्तुहरूको चोरी निकासी हुनु, बाढी पहिरो जानु, वनको अधिकार स्थानीय चेपाङले वैधानिकरूपमा नपाउनु, जडीबुटी बेचनलाई ठाउँठाउँमा कर तिर्नुपर्ने बाध्यता हुनुजस्ता अप्ठ्याराहरू छन्। जसले गर्दा “काम गर्ने कालु मकै खाने भालु” भएको स्थानीय चेपाङ बताउँछन्।

तोकिएको सीमानाअनुसार नापी गरी वन क्षेत्र पूर्णरूपमा स्थानीय समुदायलाई हस्तान्तरण गरिनुपर्ने माग स्थानीय चेपाङहरूको छ। जसका लागि स्थानीय समुदायले संरक्षण गर्दै आएका वन जंगल तथा उपलब्ध स्रोत-साधनमाथिको अधिकारका लागि उनीहरूलाई नीतिगत रूपले दबाव दिन सहयोगको आवश्यकता छ। स्थानीय समुदायले स्थानीय स्तरमा संरक्षण, उपभोग र पहिचान पाउनुपर्ने

संवैधानिक व्यवस्था हुनुपर्दछ। उत्पादित स्रोतहरूको व्यापार तथा उपभोगको अधिकार ठेकदारलाई नभएर स्थानीय समुदायलाई नै हुनुपर्ने माग उनीहरू गर्दछन्। यस विषयलाई राष्ट्रिय मुद्दाको रूपमा उठाई नयाँ संविधानमा उल्लेख गरिनुपर्ने आवश्यकता भएको उनीहरू बताउँछन्।

*(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता :
इन्द्रबहादुर चेपाङ, पञ्चबहादुर चेपाङ)*

उदाहरण १२: अघेरी छरछरे सामुदायिक वन (पाल्पा)

क. पृष्ठभूमि

पाल्पा जिल्लामा अवस्थित यो सामुदायिक वन स्थानीय समुदायले आयआर्जनको स्रोतका रूपमा संरक्षण, उपयोग तथा व्यवस्थापन गर्दै आएका छन्। उनीहरूले यस वन क्षेत्रमा आय आर्जनको रूपमा अम्लिसो लगाउन थालेका छन्। अम्लिसोलाई कुचो, घाँस, दाउराका रूपमा प्रयोग गरिने हुनाले ठूलो र महत्वपूर्ण आम्दानीको स्रोतको रूपमा लिइएको छ। यस क्षेत्रमा गिद्धको पनि संरक्षण गरिएको छ। सफल व्यवस्थापनका कारण यस सामुदायिक वनले राष्ट्रिय पुरस्कार समेत प्राप्त गरेको छ। यो वन क्षेत्र स्थानीय समुदायलाई हस्तान्तरण हुनुभन्दा अगाडि (लगभग २२-२४ साल देखि) गाउँको एकजना मानिसलाई रेखदेख गर्ने जिम्मा दिइन्थ्यो। जुन समयविधिमा वनको विनास तीव्ररूपमा भएको थियो। तर, जब जिल्ला वन कार्यालयले २०५२ सालमा यो वन स्थानीय समुदायलाई हस्तारण गर्‍यो त्यसपछि भने यसको संरक्षण तथा व्यवस्थापन स्थानीय समुदायले गर्न थाले र वन विनाशको गति स्वतः नियन्त्रित भयो।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

यो संरक्षित क्षेत्र पहाडी क्षेत्रमा अवस्थित छ। यस वन क्षेत्रमा विभिन्न प्रजातिका वनस्पति, वन्यजन्तु तथा चराचुरुङ्गीहरू रहेका छन्। वनस्पतीय विविधताको हिसाबले चिलाउने, कटुस, बाँस, सिमल, मौवा, विभिन्न घाँसका प्रजातिहरू यस वन क्षेत्रमा पाइन्छन्। वन्यजन्तुका बसोबासका हिसाबले यस वनक्षेत्रमा बाघ, स्याल, वनबिरालो, खरायो, दुम्सी, बाँदर, गोहोरोजस्ता जीवहरू पाइन्छन् भने चराचुरुङ्गीका प्रकारमा गिद्ध, कालिज, लुईचो, वनकुखुरा, तित्तर, कोइली, न्याउली, चमेरा आदि जस्ता चराचुरुङ्गी पाइन्छन्।

४९

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

अँधेरी छरछरे सामुदायिक वनको संरक्षण गर्नको लागि उपभोक्ता समिति गठन गरिएको छ। उपभोक्ता समितिमा भएका घरधुरीहरूलाई वन जोगाउनुको महत्व, यसका फाइदा-बेफाइदा जस्ता विषयका बारेमा जानकारी दिने तथा चेतना अभिवृद्धि गराउने काम गर्दै आएका छन्। वनक्षेत्रभित्र नै पानीका मुहान रहेकाले त्यस वरिपरिका रुखहरू संरक्षण गर्दै आएका छन्। खाली रहेका चउरहरूमा स्टाइलो, नेपिएर, मुलासेस, अम्लिसो आदिजस्ता घाँस्य वनस्पतीहरू रोपेका छन्। उक्त संरक्षित क्षेत्रबाट स्थानीय समुदायले हिउँदमासमा वनको भाडी कटानी, छटानी गरी उपभोक्तालाई वितरण गर्ने र बेचबिखन गर्न मिल्ने वनस्पतिहरूमा अम्लिसोबाट कुचो, कफि, दालचिनी, अमला आदि बेचबिखन गरी आर्थिक लाभ लिँदै आएका छन्। साथै वनबाट आउने काठ दाउराको उपभोग पनि स्थानीय समुदायहरूले गर्दै आएका छन्।

घ. विवाद तथा अबका आवश्यकताहरू

हालसम्म यस वन क्षेत्रको समूहमा कुनै अन्तरविरोध र विवादहरू देखिएका छैनन्। तथापि यस वन क्षेत्रमा साल, सिसौजस्ता काठजन्य रुखहरू हुर्काउनुका साथै तत्काल आर्थिक फाइदा दिने अम्लिसो, दालचिनी, अमला, कफी, जडिबुटीजस्ता वनस्पतिहरू लगाउने काममा पर्याप्त सहयोगको आवश्यकता छ र, ति स्रोतहरूमाथि स्थानीय समुदायको अधिकार सुनिश्चित हुने नीति स्पष्टता हुनु आवश्यक छ।

*(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता:
हरिचन्द्र भुसाल)*

उदाहरण १३: कालिका सामुदायिक वन (दाङ)

क. पृष्ठभूमि

दाङ जिल्लामा अवस्थित कालिका सामुदायिक वन बजारनजिक भएको कारण बजारको बाक्लो जनसंख्याको चापबाट प्रभावित छ। यो वन पहिले ३४५ हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको थियो। यो वन क्षेत्र २०३६ सालसम्म सरकारले नै संरक्षण गर्दै आएको थियो। २०३६ सालपछि गाउँलेद्वारा माना-पाथी उठाएर व्यवस्थापन गर्न थालियो। यसरी गाउँलेले आफै हेरालु राखेर यसैको माध्यमबाट हेरचाह गर्ने काम गर्दै आएपछि वनको अवस्था राम्रो हुँदै गयो। पछि २०५१ सालमा सामुदायिक वनको रूपमा दर्ता भई वनमाथिको अधिकार स्थानीय समुदायलाई प्राप्त भयो।

५०

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक हिसाबले हेर्दा यस वन क्षेत्रको सबै भाग पहाडी क्षेत्रमा अवस्थित छ। वन क्षेत्रमा पाइने प्रजातिहरूलाई हेर्दा यहाँ साल, चिउरी, अराना, तेजु, धाररो, दवदवे, हरो, बरो, वन कुरिलो, गाउजा, डालेघाँस, अमरीसो, र विभिन्न खालका घाँसहरू पाइन्छन्। वन्यजन्तुका प्रकारहरूका हिसाबले यहाँ बँदेल, बाँदर, बाघ, स्याल र चितुवाजस्ता जनावरहरू र कालिज, मयूर जस्ता पक्षीहरू पनि यस वनक्षेत्रभित्र पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

कालिका सामुदायिक वन स्थानीय उपभोक्ता समूहबाट संरक्षित छ। संरक्षण गर्ने प्रक्रियाको सन्दर्भमा हेरालु राखेर, सामुदायिक समितिले अनुगमन गरेर र समूहका उपाभोक्ताहरूबाट पालैपालो गरेर हेरचाह गरिँदै आएको छ। उक्त संरक्षित क्षेत्रबाट स्थानीय समुदायले न्यूनतम ब्याजदरमा ऋण पाउन सक्छन् भने सहूलियत दरमा घाँस, दाउरा, स्याउला र काठहरू बिक्री, वितरण तथा उपलब्ध पनि गर्न सक्छन्। विपन्न वर्गलाई काठ बिक्री-वितरण गर्दा विशेष सहूलियतमा दिने गरिन्छ। घाँस, दाउरा, स्याउला, काठले स्थानीय समुदायहरूलाई आर्थिक लाभ दिनुका साथै बाटोघाटो तथा केही विकास निर्माणका कामहरू पनि हुँदै आएको छ। यसलाई संरक्षण गर्नका लागि स्थानीय समुदायलाई आफ्नो-आफ्नो क्षेत्रमा एरिया बोर्डर निर्माण गर्ने कामका अधिकार दिइएको छ। यस वनमा प्रशस्त चिउरी उत्पादन हुन्छ। चिउरी उत्पादनबाट मात्रै वार्षिक रूपमा ५०-६० हजार आम्दानी हुने गर्दछ। उक्त आम्दानीलाई सामुदायिक वन तथा सामुदायिक विकासमा खर्च गरिन्छ। यस जंगलमा प्रशस्त जडीबुटी र वनकुरिलो पनि पाइन्छन्। धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशेषताको दृष्टिले हेर्दा पनि वनको पूर्वतिर अम्बिकेशवरी मन्दिर र पश्चिमतर्फ बराटबावाको मन्दिर रहेको छ। यही मन्दिर र यससँग जोडिएको आस्थाका कारण पनि वनको संरक्षणमा मद्दत पुगेको छ।

घ. विवाद तथा अबका आवश्यकताहरू

वन पैदावारको वितरण वन कार्यालयले गर्नु, वनसँग जोडिएका मुद्दाहरूका बारेमा जुनसुकै कामको अनुमति लिन जिल्ला वन कार्यालय जानुपर्दथ्यो जसले गर्दा सर्वसाधारणलाई धेरै असुविधा तथा दुःख हुन्थ्यो। त्यस्तै गरी हाल आएर राजनीतिक

समस्या समूहमा पनि देखिन थालेको छ। यस कारण समुदायलाई व्यवस्थापनको पूर्ण अधिकार दिई अन्य सहयोग गरिनुपर्ने आवश्यकता भएको कुरा स्थानीय प्रतिनिधिहरू बलाउछन्।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता: बुद्धिप्रसाद भट्टराई)

उदाहरण १४: चोयाटार सामुदायिक वन (इलाम)

क. पृष्ठभूमि

इलाम जिल्लामा अवस्थित चोयाटार सामुदायिक वन १३ जना महिलाहरूले मात्रै सञ्चालन गरिरहेको सामुदायिक वन हो। यो सामुदायिक वन २९० घरधुरी आवद्ध भएको, २७५ हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। संकटकालको समयमा यो वनक्षेत्रमा धेरै विनाश भयो। विनाशको स्थिति वृद्धि हुँदै गएपछि यसको संरक्षण महिलाले नै गर्नुपर्छ भन्ने महसुस गरी स्थानीय महिलाहरूले व्यवस्थापन गर्न थालेका छन्। यो २०५२ सालमा समुदायमा हस्तान्तरण गरिएको थियो र सञ्चालन तथा व्यवस्थापन समुदायका पुरुष सदस्यहरूले गर्दै आएका थिए। द्वन्द्वकालमा लागेको संकटकालको अवस्थामा यस वनक्षेत्रमा काठ चोरी तथा निकासी तीव्र बन्दै वनक्षेत्रको अवस्था दयनीय बन्दै गयो। अन्तमा महिला समूहले व्यवस्थापन गर्न थालेपछि यो वन फेरि जैविक विविधता र संरक्षणको हिसाबले सुधारोन्मुख छ। हाल यो वनको इन्भेन्ट्री तथा सिमाङ्कन पनि भइसकेको छ।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक विशेषताको हिसाबले यो क्षेत्र विश्वकै दुर्लभ वन्यजन्तु रेडपान्डाको बसोबास बन्न सक्ने विशेषता भएको ठाउँ हो। हरियाली र वनजंगल भएको कारण यो वन क्षेत्र अन्य खालका वन्यजन्तुको पनि बासस्थान बन्न थालेको छ। यस वनको क्षेत्रफल २६८.७५ हेक्टर रहेको छ। सीमाना पश्चिममा कोप्चे क्षेत्र, उत्तरमा हागेथाम साथै सिर्हेलिला राष्ट्रिय निकुञ्ज, पूर्वमा जोगमाई कागे महादेव सामुदायिक वन र दक्षिणमा प्याङ खात भन्ने ठाउँ सम्म फैलिएको छ। जैविक विविधताको हिसाबले यो क्षेत्र महत्वपूर्ण छ। यहाँ चाँप, लौटसल्ला, पान्टे, कटुस, फलाट, लालीगुराँस, रानी चाँप, प्रजाह, सेतीकाठ, धुपी सल्ला, पहेलो कपास, लिसे काउलो जस्ता प्रमुख वनस्पतिहरू पाइन्छन्। यसै गरी यस वनमा चिराइतो, जटामसी, घिउपात, वनमुला,

चिम्फङ्ग, खानाकृपा, टिम्बुर, ठुलो ओखती, ठेकिफल आदिजस्ता जडीबुटीहरू पनि पाइन्छन्। वन्यजन्तुमा यहाँ रेडपाण्डा, बदेल, थार, भालु, स्याल, बादर, मृग, काला, चितुवा, वनविरालोजस्ता जनावर बस्दछन् भने चराचुरुङ्गीका प्रकारहरूको हिसावले मुनाल, राजपंखी, काडे भ्याकुर, चिल, गिद्द, काग, कोहेली, जुरेली, ढुकुर, हलैसो जस्ता पक्षीहरू पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

इलाम जिल्लाको जमुना गाविसको वडा नम्बर ८ र ९ को इलाममा अवस्थित यस चोयाटार सामुदायिक वन संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण हाल चोयाटार सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह र चोयाटार रेडपाण्डा पर्यटन व्यवस्थापन समूहले संयुक्त रूपमा गर्दै आएका छन्। यस संरक्षण क्षेत्रका उपभोक्ताहरूलाई सर्वप्रथम जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने काम गरिएको छ। हरेक वर्ष वृक्षरोपण, चोरीशिकारी बन्द गर्ने, खुल्ला चरनलाई बन्द गर्दै हेरालुको व्यवस्था गरिएको छ। महिनामा २ पटकसम्म समितिले वन अनुगमन गर्ने गर्दछ। रेडपाण्डा संरक्षण क्षेत्र भएकाले नयाँ व्यक्तिगत वनमा प्रवेश निषेध गरिएको छ। पुरानो बिरुवा, रुख तथा भाडी सफा गरी नयाँ प्रजातिका बोटबिरुवा लगाउने काम पनि गरिएको छ। ग्रामिण पुनर्निर्माण नेपाल (Rural Reconstruction Nepal) को सहयोगमा २ जना वन निरीक्षक वा वनपालेले नियमित रूपमा वन अनुगमन गर्ने गर्दछन्। यस वन क्षेत्रमा गुम्बा, २ ओटा देवीथान तथा सरस्वतीको मन्दिर छन्। जसले संरक्षणको काममा केही न केही रूपमा मद्दत गरिरहेका छन्। संरक्षणको रूपमा विभिन्न खालका वनस्पतिका बिरुवा रोप्ने कार्य थालिएको छ। यही क्रममा रेडपाण्डा Network ले रेडपाण्डाको संरक्षण गर्ने विषयलाई अगाडि बढाउन यस Network सँग सहकार्य गर्न थालेको छ।

रेडपाण्डा हेर्न आउने विदेशी नागरिकलाई प्रतिव्यक्ति १००० र नेपालीलाई प्रतिव्यक्ति ५०० रुपैयाँ प्रवेश शुल्क लिएर रेड पाण्डा हेर्न दिने कार्यबाट सामुदायिक वनको आम्दानी बढाउन थालिएको छ। यस वनको एक अध्ययनअनुसार १२-१३ वटा रेडपाण्डाहरू यस वनक्षेत्रमा छन्। समितिले नै २ जनालाई महिनाको ३-३ हजार तलब दिएर यी रेड पाण्डा हेरचाह गर्ने जिम्मा दिएको छ। रेड पाण्डाको रोजाइको आहारा मालिङ्गो र भाले चिण्डेको घाँस हुने हुनाले यसको संरक्षण र संवर्धन गर्ने काम पनि गरिएको छ। यस वन क्षेत्रमा जेठदेखि श्रावण महिनासम्म तीन महिना

चाहिँ रेड पाण्डा हेर्न बन्द गरिए तापनि पर्यटकहरू हेर्न आउने क्रमलाई रोक्न सकिएको छैन। उक्त संरक्षित क्षेत्रबाट स्थानीय समुदायले घाँस दाउराको सुविधा, पर्यटकलाई होमस्टे गराई रेडपाण्डा देखाएर आर्थिक लाभ लिन सफल भएका छन्। पर्यटकहरूबाट लिइने प्रवेश शुल्कबाट पनि स्थानीय समुदायहरूलाई लाभ भएको छ।

घ. विवाद तथा अबका आवश्यकताहरू

यस क्षेत्रमा २०६५ सालमा वन सीमाङ्कन गर्दा छिमेकी वन तथा केही व्यक्तिहरूसँग सीमाको बारेमा विवाद भएको थियो। यसै गरी महिलाहरूले समितिमा रहेर काम गर्दा वन संरक्षण गर्न सक्दैनन् भन्ने खालका विवाद पनि छन्। जडीबुटी बेचबिखनको लागि बजार व्यवस्थापनको समस्या पनि छ। रेड पाण्डालाई घाँसको अभाव, संरक्षण क्षेत्रभित्र वन कार्यालय तथा राजनैतिक पार्टी प्रतिनिधि तथा सरकारी निकायले संरक्षणको कार्यमा यथेष्ट सहयोग नगर्नु जस्ता समस्या छन्। त्यसकारण खाली जमिनमा वृक्षरोपण, नर्सरी व्यवस्थापन गर्न सहयोग, संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापन गर्नको लागि आर्थिक सहयोगको खाँचो छ। त्यस्तै गरी संरक्षण क्षेत्रभित्र धेरै कुवापोखरीहरू छन्। जसको मर्मत सम्भारमा सहयोग भएमा यस संरक्षित क्षेत्रभित्र रहेका वन्यजन्तुलाई पनि सहयोग पुग्न सक्छ। साथै स्थानीय समुदायहरूले संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका लागि पूर्णअधिकार पाउनु अबको आवश्यकता हो।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता: गोपिका गुरुङ हेमकुमारी राई)

उदाहरण १५: नमुना मध्यवर्ती सामुदायिक वन (नवलपरासी)

क. पृष्ठभूमि

नवलपरासी जिल्लाको पिठौली गाउँ विकास समितिमा अवस्थित नमुना मध्यवर्ती सामुदायिक वन विनाश हुने अवस्थामा पुगेको थियो। विनाश हुने क्रम बढ्दै गएपछि स्थानीय समुदायले वन समिति गठन गरी संरक्षणको काम गर्न थाले। सामुदायिक वनका लागि विधान तयार पारी दर्ता गरेपछि सामुदायिक वनका रूपमा सरकारले समूहलाई हस्तान्तरण गरेको छ। हाल स्थानीय समुदायले काम विभाजन गरेर यसको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपयोग गर्दै आएका छन्।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

यो मध्यवर्ती सामुदायिक वन जैविक विविधताको हिसाबले महत्वपूर्ण छ। यस क्षेत्रभित्र खयर, सिमलजस्ता वनस्पतिहरू प्रमुख हुन् भने वन्यजन्तुका प्रकारहरूका हिसाबले यहाँ गैंडा, पाटे बाघ, मृगजस्ता जनावरहरू पाइन्छन्। चराचुरुङ्गीमा मयुर, गिद्ध, कोइली पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यस मध्यवर्ती सामुदायिक वनक्षेत्रको संरक्षण स्थानीय समुदायहरूले गर्दैआएका छन्। सामुदायिक वन उपभोक्ताहरूलाई सचेत गराउनका लागि सर्वप्रथम सामुदायिक चेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको छ। जस्तै, वन महत्वका बारेमा स्थानीय समुदायहरूलाई विभिन्न खालका जानकारीमूलक कार्यक्रम गरिँदै छ। हस्तान्तरण भैसकेपछि स्थानीय समुदायले खाली जग्गामा विभिन्न खालका जडीबुटीहरू रोपेका छन्। यस्ता क्रियाकलापबाट स्थानीय समुदायहरूले आयआर्जन वृद्धि गर्दै आएका छन्। यस वनक्षेत्रभित्र ५-६ वर्ष पहिले देखि जटायु रेस्टुरेन्ट पनि सञ्चालन गरिएको छ। जसले गर्दा स्थापनाको समयमा भएको १०-१५ वटा गिद्धको गुड हाल (गत २०६६ सालमा ६०-७० वटा देखिएको) बढेको छ। यस रेस्टुरेन्टको सुरुआतमा गाउँगाउँमा गाई गोरु किन्न जानुपर्दथ्यो तर अहिले गाउँका मान्छे आफैले नै धेरै उमेरका गाईगोरु पशु वृद्धाश्रममा ल्याइदिन्छन्। यस ठाउँमा २०-२५ घरहरूमा पर्यटकहरूका लागि होमस्टेको सञ्चालन पनि गरिएको छ। वातावरणसँग सम्बन्धित तथा मत्स्यपालनजस्ता विषयमा युवाहरूलाई विभिन्न खालका तालिमहरू पनि सञ्चालन गर्दै आएका छन्।

घ. विवाद तथा अबका आवश्यकताहरू

यस संरक्षित क्षेत्रमा थुप्रै खालका अन्तरविरोधहरू छन्। समय समयमा समितिभित्रै, प्रशासनिक तथा कहिलेकाहीं उपभोक्ताहरूसँग स्रोतका विषयमा अन्तरविरोधका समस्याहरू छन्। यस संरक्षित क्षेत्रका लागि स्थानीय उपभोक्ताहरूलाई पूर्ण अधिकारयुक्त बनाउनु, चेतनामूलक कार्यक्रमहरूको सञ्चालन गर्नु, जैविक विविधतासम्बन्धी जानकारीमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु अबको आवश्यक भएको कुरा स्थानीय प्रतिनिधी बताउछन्।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाताः भोजबहादुर गुराँ)

५५

उदाहरण १६: खाता कोरिडोर (बर्दिया)

क. पृष्ठभूमि

बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज र भारतको कर्तर्निया घाट वन्यजन्तु आरक्षण क्षेत्रको बीचमा रहेको खाता जैविक मार्ग संसारकै लोपोन्मुख जनावर कृष्णसारको संरक्षित क्षेत्र बनेको छ। यस जैविक मार्गमा २०५७ सालदेखि हालसम्म ५० वटा सामुदायिक वन हस्तान्तरण भैसकेका छन्। जसले लगभग ४,००० हेक्टर क्षेत्रफल ओगटेको छ र जसभित्र २६,००० घरघुरी उपभोक्ता छ। थारू जातिको बाहुल्य रहेको छ। यस ठाउँ २०३६ देखि २०४६ सालभित्र लगभग नाङ्गो अवस्थामा नै पुगेको थियो। तर पछि बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज र भारतको कर्तर्निया घाट वन्यजन्तु आरक्षण क्षेत्र जोड्ने प्रयास सुरु भएपछि भने यस क्षेत्रमा खाता जैविक मार्गलाई स्थापना गर्ने प्रयत्न सुरु भयो। २०५२ सालदेखि यो क्षेत्र संरक्षण गर्नका लागि स्थानीय जनता नै अग्रसर हुन थाले। परिणामस्वरूप कर्णाली नदी रहेको यस क्षेत्रमा हाल डल्फीनलगायत बाघ, हाती, गैंडा बस्ने र हिड्ने गर्न थालेका छन्।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक विशेषताहरूको हिसाबले यो सिमसार क्षेत्रको रूपमा रहेको छ। यो क्षेत्र बाघ, गैंडाजस्ता जनावरहरू बस्ने उचित स्थान बनेको छ। यस क्षेत्रभित्र बेत, लस्युर, वेल, सिकाकाई, सिमल, खयर, रोहिणी, डुम्री आदिजस्ता वनस्पतिहरू पाइन्छन्। वन्यजन्तुमा बाघ, गैंडा, हाती, चित्तल, बँदेल, वान्ह, सिद्रा, अजिङ्गर, सुन गोहोरो, निलगुठ्ठी, डल्फीनजस्ता जनावरहरू पाइन्छन्। चराचुरुङ्गीका प्रकारहरूका हिसाबले धने, भुडीफोर, गिद्ध, पानीहाँस, ढुकुर, मयुर, वन कुखुरा, मैना, जुरेली आदिजस्ता पक्षीहरू पाइन्छन्।

ग. स्रोत संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यस संरक्षित क्षेत्रको संरक्षण स्थानीय समन्वय समिति र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूले गर्दै आएका छन्। संरक्षणका लागि यो क्षेत्र सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूलाई नै हस्तान्तरण गरिएको छ। यसकारण संरक्षणका लागि स्थानीय समुदायहरू नै सक्रिय छन्। यसै गरी संरक्षणकै लागि खुला चरिचरन बन्द गर्ने, आगलागी नियन्त्रणमा स्थानीय उपभोक्ताहरूबाट सहयोगको कार्यक्रम गर्ने, चोरीशिकार नियन्त्रणका लागि समूहबाट गस्ती गर्ने, विधान तथा कार्ययोजना अनुसार कार्य गर्नेजस्ता कामहरू गर्दै आएका छन्।

५६

यस क्षेत्रमा पाइने विशेष जंगली जनावर पाटेबाघ हो। जसको संरक्षणका लागि स्थानीय समुदायहरू सक्रिय रूपमा लागेका छन्। उक्त क्षेत्रमा बाघ, चितल, गैंडाजस्ता जनावरहरूलाई संरक्षण गर्नका लागि विभिन्न सामुदायिक वनहरूले चरिचरन बन्द गर्ने र आगोको नियन्त्रण गर्न विभिन्न खालका सामूहिक पहलहरू गर्दै आएका छन्। जस्तो प्रत्येक समुदायबाट ५-५ गरी २५० वटा एन्टी पोस्टिड टिम गठन गरी नियमित रूपमा उनीहरू आफ्नो क्षेत्रमा गस्ती गर्दछन्। यस क्षेत्रमा संरक्षण मात्रै नभएर वातावरण र स्वास्थ्यको प्रचार प्रसार र चेतना बढाउनका लागि १०० जना महिला र १०० जना पुरुष गरी २०० जना युवाहरू प्रचारप्रसारमा परिचालन गरिएको छ। हाती-गैंडा निरीक्षण गर्न २२-२५ वटा मचान निर्माण गरिएको छ।

आय आर्जनका लागि यस क्षेत्रमा क्यामामाइन खेती गरिएको छ। हाल सालै मात्रै ४० लिटर जति क्यामामाइन ३५-३८ हजार रुपैयाको दरले बिक्री गरिएको छ। यसै गरी यहाँ Mentha (मेन्था) खेती पनि गरिएको छ। जुन गत वर्षको तथ्याङ्कअनुसार वार्षिक रूपमा १५-१८ क्विन्टलसम्म मेन्थाको भोल साठे ८ देखि ९ हजार रुपैया प्रति क्विन्टलका दरले बिक्री गरिएको छ। यस्तै गरी यहाँका समुदायहरूले बेलको सर्वत वा जुस बनाई बिक्री गर्दै आएका छन्। जसका लागि लगभग ३५० हेक्टर जंगलमा बेलको रुख रहेका छन् र उक्त बेलबाट ४०-६० हजार बोटल वार्षिक उत्पादन गरी बिक्री गरिँदै आएको छ। यसै गरी मौसमी तरकारी खेती गरी आय आर्जनका साथै रोजगारी पनि वृद्धि भएको छ।

यहाँका ५० वटा सामुदायिक वनमध्ये कृष्ण सामुदायिक वन सबैभन्दा उत्कृष्ट छ। यस वनको क्षेत्रफल १०७ हेक्टर छ। यस्तै मधुवन सामुदायिक वनमा सबै घरधुरीहरूसँग Biogas छ, स्थानीय समुदायहरू कसैले पनि कुनै खालको विषादीयुक्त वस्तुको प्रयोग गर्दैनन्। कसैले काठ काटेर व्यक्तिगत रूपमा बेच्दैनन् र बेचन पाउँदैनन्। यी सामुदायिक वनहरूले फरकफरक खालका जैविक विविधताहरूको संरक्षण गर्दै आएका छन्। जस्तै, कसैले चित्तल संरक्षण, कसैले पाटे बाघ र कसैले अन्य कुनै महत्वपूर्ण जनावर वा वनस्पतिहरू। यस संरक्षित क्षेत्रबाट स्थानीय समुदायले विभिन्न खालका दैनिक आवश्यकताका वस्तुहरू पनि प्राप्त गर्दै आएका छन्। जस्तै, उनीहरूले खर, खडिया, पुर्जी काटेर नियमअनुसार काठ तथा घाँसहरू प्राप्त गर्छन्।

धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशेषताका हिसाबले हेर्दा यस क्षेत्रमा थारू जातिको आफ्नै संस्कृति रहेको छ। उनीहरू सांस्कृतिक रूपमा पनि प्रकृति पूजक भएकोले उनीहरूको संस्कृतिले संरक्षणमा मद्दत पुऱ्याइ रहेको छ। यस्तै, यस क्षेत्रभित्र ठाकुरद्वारबाबा प्रसिद्ध मन्दिर तथा बालकुमारी मन्दिर छन्। यि धार्मिक स्थानहरूको पनि संरक्षणको काममा टेवा पुऱ्याइरहेको छ।

घ. विवाद तथा अबका आवश्यकताहरू

यस संरक्षित क्षेत्रमा थुप्रै किसिमका समस्याहरू छन्। जस्तै राज्यले स्थानीय समुदायलाई दिनुपर्ने अधिकारका बारेमा कन्जुस्याईं गरेको स्थानीय प्रतिनिधिहरू बताउँछन्। ठेकेदारी प्रथामा हुने मोलमोलाइले कुनै बेला समस्या पार्ने, स्थानीय समुदायबाहेक बाहिरकाहरूले चोरीशिकार गर्ने, सुकुम्वासी र कमैयाका नाममा छानबिन नै नगरी सरकारले हचुवाको भरमा राजनीतिकरण गरी वन फाँडानी गर्ने, राज्य तथा स्थानीय निकायहरूका बीच समन्वय नहुने, वन्यजन्तुबाट हुने नोक्सानीसम्बन्धी वादविवाद, दाउरा तथा घाँसको लागि विवाद, काठहरूको लागि विवाद, चरिचरनसम्बन्धी विवादजस्ता समस्याहरू देखिएका छन्।

यो वन क्षेत्रको उचित व्यवस्थापनका लागि संरक्षित क्षेत्रको बारेमा स्थानीय जनतामा यसको महत्व र आवश्यकताको बारेमा जानकारी गराउनु, प्रचार प्रसार व्यापक गर्नु, नीतिनियम जनमुखी वा जनतालाई अधिकार दिने खालको हुनुपर्ने, कार्यक्रमको पारदर्शिता हुनुपर्ने, छेउछाउमा बस्ने जनताको दैनिक समस्यालाई मध्यनजर गरी संरक्षण गर्ने नीति लिनु पर्ने वन्यजन्तुको शिकार गर्नेलाई कडा कारवाही गर्नु, अतिक्रमण (सुकुम्वासी, मुक्त कमैया) बसोबास गर्न पूर्ण निषेधित गर्नु, निश्चित संरक्षण एरिया छुट्टयाउनु पर्ने आवश्यकता स्थानीय गतिविधिहरू बताउँछन्। संरक्षण क्षेत्रमा जनताको व्यापक सहभागिता गराउनु, उनीहरूको आवश्यकता तथा समस्याहरूको समाधान तत्कालै गरिँदै जानु, प्राकृतिक स्रोतमा स्थानीय समुदायहरूको अधिकार संविधानमा सुनिश्चित गर्नुपर्ने जस्ता कुराहरू पनि आवश्यक देखिन्छ।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाताः

कृष्णबहादुर परियार, ज्योति परियार)

२.२.४ धार्मिक क्षेत्रको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका केही उदाहरण

उदाहरण १७: माइपोखरी धार्मिक वन तथा ताल (इलाम)

क. पृष्ठभूमि

इलाम जिल्लामा अवस्थित माइपोखरी धार्मिक वन समूह लगभग ५ वर्षअगाडि (२०६२ सालमा) गठन भएको हो। यही वन क्षेत्रभित्र माइपोखरी ताल पनि पर्दछ। यस तालभित्र रहेको जैविक विविधतालाई संरक्षण गर्ने कार्यमा दुइटा विवाद छन्। एउटा समूह, उक्त क्षेत्रलाई धार्मिक वन बनाउनुपर्नेमा जोड दिन्छन् भने अर्को पक्ष जैविक विविधताको संरक्षणलाई महत्व दिन्छन्। यो पोखरी पहिले लगभग ७५ प्रतिशत फाडफाडिले ढाकेको थियो। २०५२ सालतिर नेपाल भूसंरक्षण विभाग र स्थानीय समुदायहरू मिली उक्त जालो फालिएको छ। तर अझै पनि केही जालोका टुक्राहरू उक्त पोखरी भित्र रहेका छन्।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक विशेषताका दृष्टिले यो क्षेत्र महत्वपूर्ण छ। यो क्षेत्र समुद्री सतहबाट लगभग २१२० मिटर उचाइमा छ। यो कुनै एक ठाउँबाट सबै देख्न नसकिने गरी ९ कुनाको आकारमा फैलिएको छ। जैविक विविधताका हिसाबले २ जातको लोडसल्ला, चाँप, ३ जातको चिराइतो, सुगन्दवाल, लालीगुराँस, गलैचे, ज्याड, आखे चालु, चमेली, घिउपात, सुनाखरी, लोक्ताजस्ता वनस्पतिहरू पाइन्छन्। हाल यस क्षेत्रमा चिराइतो, लोड सल्ला, पाट वा चमेली फूलजस्ता जडीबुटीहरू पनि उत्पादन गरिन थालिएको छ। यसै गरी वन्यजन्तुका विविधताको हिसाबले ठकठके, रुख भेगुता, मनपहा, रुख छेपारो, खरारे भेगुता, चंखे सर्प, कालो मिर्ग, पानी वात, लोखर्के, रातो मृग आदि पाइन्छन्। चराचुरुङ्गीका हिसाबले पित्तमुहार (चिचीड खुट्टे), कालिज, हुचील, कोइली, देवहाँस, चाँचर, दुकुर, हल्लेसो जस्ता पक्षीहरू पाइन्छन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यस क्षेत्रको संरक्षण महिला समूह, स्थानीय क्लव र मध्य पहाडी जैविक समाजले संयुक्त रूपमा गर्दैआएका छन्। पानीको सतह संरक्षणका लागि पोखरीभन्दा ४०० मिटर पर सिमसार भएको पानीलाई चेकड्याम निर्माण गरी थुनिएको छ। ठकठके, पानी गोहोरो, रुख भ्यागुता, मन पाहा, खर्खरे भ्यागुता जस्ता सरीसीपहरूलाई संरक्षण गर्न संरक्षण केन्द्रको निर्माण गरिएको छ। हाल पर्यटकहरूबाट प्रतिव्यक्ति रु. ५ का दरले प्रवेश शुल्क लिइन्छ। वार्षिक करिब ५०-६० हजार रूपैयाँ जति आम्दानी हुने

उक्त रकम संरक्षण कार्यमा उपयोग गर्न थालिएको छ। धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशेषताका हिसाबले पनि यो क्षेत्र महत्वपूर्ण छ। हरिबोधनी एकदशीमा मेला लाग्नु, चण्डी पूर्ण, साधु पुजा, बौद्ध गुम्बा पुजा, भाँकीहरूले गुरुपूजामा जल उठाउन जाने जस्ता क्रियाकलापहरूले यस क्षेत्रको धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्व देखाउँछ। यसले प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूपमा संरक्षणमा टेवा पुऱ्याइरहेको छ। स्थानीय समुदायले यस संरक्षित क्षेत्रबाट खास गरी पर्यटकहरूको माध्यमबाट आम्दानी वृद्धि गर्दछन्। धार्मिक प्रयोजनका लागि चाहिने सम्पूर्ण वनमा पाइने जैविक विविधताहरूको प्रयोग (जस्तै धुप, पाती, दौवा, काट इत्यादि), जडीबुटीहरूको उपयोग र अन्य खालका फाइदा पनि लिने गरेका छन्।

घ. विवाद तथा अबका आवश्यकताहरू

यस क्षेत्रमा खास गरी सुलुबुङ्ग र माइपोखरी गाविसको सीमा विवाद समस्यापूर्ण छ। वनस्पति उद्योग र संरक्षण समितिबीच पनि साधारण विवाद छ। यसै गरी पर्यटन र धार्मिक क्रियाकलापमा पनि अन्तरविरोधहरू छन्। यस क्षेत्रमा भएको वन तथा जैविक विविधताको हिसाबले यहाँको सामुदायिक वन समस्यापूर्ण अवस्थामा छ। यो संरक्षित क्षेत्र भारतको नजिकमा परेको र भारतीय क्षेत्रमा भने राष्ट्रिय निकुञ्ज भएको कारण सिमा पारेका सुरक्षाकर्मीहरूले आफ्नो राष्ट्रिय संरक्षित क्षेत्रमा कुनै पनि रुख नकाटी नेपाली भूमिमा भएकै जंगल काट्ने र दाउरा लिने गरेका छन्। भारतीय क्षेत्रमा ठूलो संख्यामा सुरक्षाकर्मी भएको तर नेपाली क्षेत्रमा भने सुरक्षा स्थिति कमजोर भएको कारण पनि यस क्षेत्रको संरक्षणका काममा जटिल समस्या देखापरेको छ।

धार्मिक तथा सामुदायिक वनको नियमावली (नियम) फरक भएकाले यस संरक्षण क्षेत्रमा विभिन्न खालका विवादहरू देखिएका छन्। यसकारण यस क्षेत्रमा कानुनी अस्पष्टता तथा अन्योलताका कारण यस क्षेत्रलाई संरक्षित वन क्षेत्र वा धार्मिक वन वा रामसार क्षेत्रको रूपमा संरक्षण गर्ने भन्ने विवादका बारेमा स्पष्ट कानुनी व्यवस्थाको खाँचो छ। यसका लागि स्थानीय समुदायमा जनचेतनाका साथै उनीहरूकै सहभागिता तथा सहमतिमा आवश्यक निर्णय गरिनु आवश्यक छ। संरक्षणकार्यलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि संरक्षणका सम्पूर्ण अधिकार स्थानीय समुदायलाई नै दिइनु पर्ने कुरा स्थानीय प्रतिनिधिहरू बताउँछन्।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता:

डिमादोर्जी शेर्पा, फुरदीकी शेर्पा)

उदाहरण १८: बेगनास, देव धर्म धार्मिक क्षेत्र (कास्की)

क. पृष्ठभूमि

कास्की जिल्लाको लेखनाथ नगरपालिकामा रहेको रूपाताल र वेगनासतालको बीचमा अवस्थित वेगनास देव धर्म क्षेत्र यही नगरपालिकाको वडा नम्बर ११ का दुइटा गाँउ (पचैया र सुन्दरीडाँडा) को बीचमा पर्दछ। यो २३५ हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। लगभग ४०० घरधुरी उपभोक्ता रहेको पचैया सामुदायिक वन क्षेत्रको बीच भागमा रहेको यस स्थानमा २००९ सालमा स्थापित एक गोरखनाथ मन्दिर छ। जुन ठाँउ पर्यटकीय र धार्मिक हिसाबले ज्यादै महत्वपूर्ण छ। १०० देखि ११५ रोपनीसम्मको क्षेत्रफल यही मन्दिरले भोग चलन गर्दै आएको छ। देवधर्म सेवा समिति दर्ता गराई उक्त समितिमार्फत यस मन्दिरको रेखदेख, व्यवस्थापन र उपभोग गरिँदै आएको छ। तर, स्थानीय समुदाय र स्थानीय सरकारी निकायले भने यस कुरामा सहज स्वीकृति गरिसकेका छैनन्। २००९ सालमा स्थापित गोरखनाथ मन्दिरमा नरनाथ योगीको अगुवाइमा केही स्थानीय व्यक्तिको संगलनतामा संरक्षण गर्ने कामको थालनी भएको हो। २०४२ सालदेखि देवधर्म सेवा समिति जिल्ला प्रशासन कार्यालय कास्कीमा दर्ता गरी यसै समितिबाट मन्दिर क्षेत्र व्यवस्थापन गरिँदै आएको छ।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

भौगोलिक विशेषताको हिसाबले हेर्दा लेखनाथ नगरपालिकाको एक महत्वपूर्ण ऐतिहासिक/धार्मिक स्थल रहेका यो ठाँउ जैविक विविधताका हिसाबले पनि महत्वपूर्ण छ। यस क्षेत्रमा कटुस, चिलाउने, बकाइनो, सिमल, अमला, आँप, रुखकटहर, सनपाते, टुनी, फलेदो आदि जस्ता वनस्पतिहरू पाइन्छन्। वन्यजन्तुका हिसाबले चितुवा, बाँदर, दुम्सी, स्याल, मृग, खरायो, ओत, मलसाप्रो आदि जनावरहरू पाइन्छन्। र, भण्डै ३०० जातिका चराहरू यस क्षेत्रमा बसोवास गर्दछन्।

ग. स्रोतको संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यस क्षेत्रको संरक्षण हाल देवधर्म सेवा समिति र गोरखनाथ आमा समूहले संयुक्त रूपमा गर्दै आएका छन्। यस (करिब १०० रोपनी) लाई हाल बारबन्देज (छेकरोक) गरिएको छ। देवधर्म सेवा समितिको बैठक बसेर बेला बेलामा संरक्षण र गोडमेलका काममा स्थानीय समुदायहरूसँग सहयोग लिने काम पनि गरिएको छ। यो क्षेत्र धार्मिक तथा सांस्कृतिक विशेषताहरूको हिसाबले भगवान् शिवका विभिन्न अवतारमध्ये एक महत्वपूर्ण अवतारको रूपमा लिइने हुनाले महाशिवरात्री पर्वमा दूध

र पवित्र जल चढाइ रुद्री गरेर नाचगान तथा भजन कीर्तन गर्ने गरिन्छ। यस संरक्षित क्षेत्रबाट स्थानीय समुदायले नैतिक, धार्मिक र अनुशासित बन्ने प्रेरणा प्राप्त गर्दै आएका छन्।

घ. विवाद तथा अबका आवश्यकताहरू

यस धार्मिक स्थल करिब १०० रोपनी क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। तर वरिपरि रहेको सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहसँग भने वारम्बार क्षेत्रफलको वारेमा अन्तरविरोध देखिँदै आएको छ। मन्दिरले समितिको माध्यमबाट निर्वाध रूपमा भोगचलन र संरक्षण तथा स्पष्ट स्वामित्व प्राप्त गर्न खोजेको छ। तर हालसम्म यो क्षेत्र सामुदायिक वन नै रहने कि धार्मिक वन हुने भन्ने विवाद अझै टुंगिएको छैन। सामुदायिक वनको भूमि व्यक्तिले लिएर होटल व्यवसायीलाई बेचेपछि स्थानीय समुदाय र होटल व्यवसायीबीचको विवाद पनि बढेको छ। जसले सम्भावित पर्यटन विकासमा बाधा पुऱ्याएको छ। यस धार्मिक स्थलको परिसर (जग्गा) एकलौटी मन्दिरको नाउँमा कायम गरिनुपर्ने मन्दिर समितिका सदस्यहरू बताउँछन्। यसका लागि जिल्ला वन कार्यालय कास्की र पचैया सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले पूर्णरूपमा सहमति तथा सहयोग गर्नु आवश्यक देखिन्छ। विवादित विषयको समाधानका लागि स्पष्ट नीति-नियमका साथै स्थानीय समुदायको सहभागितामा आपसी छलफल गराई संरक्षण तथा व्यवस्थापनको काम स्थानीय समुदायलाई नै दिइनुपर्ने देखिन्छ।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता: दीनानाथ ढकाल)

उदाहरण १९: पाताल धार्मिक वन (बैतडी)

क. पृष्ठभूमि

बैतडी जिल्लामा अवस्थित यस पाताल धार्मिक वन सिद्धनाथ सामुदायिक वन क्षेत्रभित्र रहेको छ। यो वन २६३ हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको छ। यो वन क्षेत्र डडेल्धुरा-बैतडी सडक किनार पूर्व १ किलोमिटर टाढा छ। यस वन क्षेत्रभित्र एउटा ताल तथा ४ वटा गुफा छन्। यस ठाउँबाट अपी, सडपालजस्ता मनोरम हिमाली दृश्यहरूको अवलोकन गर्न सकिन्छ। यो वन क्षेत्रभित्र ४५ किलोमिटरभन्दा लामो दूरी भएको गुफाहरू छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। यसैको छेउमा ताल तथा शिव मन्दिरहरू पनि छन्। जैविक विविधताले भरिएको यो ठाउँ प्राचीन कालमा

ऋषिमुनिहरूले तपस्या गरेको, विष्णु भगवान यसै गुफाबाट लोप भएको जस्ता किंवदन्ती कथाहरूसँग जोडिएको छ। शिवरात्रीको दिन यहाँ ठूलो मेला लाग्छ। यस मन्दिरमा विवाह र व्रतबन्धजस्ता कर्मकाण्ड तथा यज्ञ गर्न मानिसहरू टाढाटाढादेखि आउँछन्। पर्यटकीय दृष्टिले पनि यस क्षेत्रको ठूलो महत्व छ। वासुलिङ्गको धार्मिक वनभित्र काठले वनेको इसाको पहिलो शताब्दीमा स्थापना भएका प्राचीन मन्दिर र २०० वर्ष पुराना देवदारका रुखहरू छन्।

ख. जैविक विविधताको अवस्था

जैविक विविधताका दृष्टिले यो वनक्षेत्र महत्वपूर्ण छ। यस वनक्षेत्रमा देवदार, सल्लो, बाँडा, भटौडा, लालीगुराँस, लोक्ता, उत्तीस, दालचिनी, धुपीसल्लाका साथै चिराइतो, सुग श्रवण, सिलफोडे, सुनगाभा, कुरिलोलगायत ८४ किसिमका जडीबुटी पाइन्छन्। वन्यजन्तुका हिसाबले बाघ, भालु, बाँदर, स्याल, रतुवा, वनविरालो, ओत, खरायो, बँदेल, गेडा सर्प, छेपारो जस्ता जनावरहरू पाइन्छन्। चराचुरुङ्गीका प्रकारहरूका हिसाबले न्याउली, ढुकुर, कालिज, कोइली, काँडे भ्याकुरका साथै अन्य धेरै प्रजातिका चराहरू पाइन्छन्।

ग. स्रोत संरक्षण तथा उपभोग गर्ने प्रक्रिया

यस संरक्षित क्षेत्र सिद्धनाथ सामुदायिक, पाताल भूमेश्वर र वासुलिङ्ग धार्मिक वनले परम्परागत प्रक्रियाबाट संयुक्तरूपमा संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्दै आएका छन्। संरक्षणका लागि वासुलिङ्ग जन जागृति समाजले जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रम सञ्चालन गरी संरक्षणमा सहयोग गरिरहेका छन्। यस क्षेत्रमा भएका स्रोतहरूको उपयोग गर्दा स्थानीय समुदायले विधानअनुसार आपसी निर्णय गरेर मात्रै गर्दछन्। यस संरक्षित क्षेत्रबाट स्थानीय समुदायले संरक्षण मात्रै नभई घाँस, दाउरा, काठ, जडीबुटीको उपभोग पनि गर्दछन्। यस वनक्षेत्रभित्र विभिन्न खालका जडीबुटी पनि पाइन्छन्। जडीबुटी उपभोग र बिक्री गर्नका लागि वनक्षेत्रभित्र जडीबुटी तथा वनस्पतिहरूको संरक्षण गर्ने तथा वृक्षरोपण गर्ने काममा यी समूह पनि लागेका छन्।

वनक्षेत्रभित्र रहेका विभिन्न गुफा र तालहरूका बारेमा विभिन्न खालका धार्मिक किंवदन्तीहरू पनि जोडिएका छन्। वासुलिङ्ग धार्मिक वनभित्र ताल तथा गुफा र वरिपरि ठूलाठूला वाफका रुखहरू छन् र ती रुखहरूसँग भगवानको शक्तिका कथाहरू जोडिएका किंवदन्तीहरू प्रशस्तै छन्। जसको संरक्षण गर्दै भविष्यमा धार्मिक पर्यटनस्थलको रूपमा विकास गर्ने कार्यमा पनि स्थानीय समुदाय लागेका छन्।

यहाँका मन्दिरमा गई आफूलाई आवश्यक परेका चिज माग्दा मागेको कुरा प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास स्थानीय समुदाय गर्दछन्। अन्याय भएको मान्छेले यही स्थलमा गई पूजा गर्दा न्याय पाउने विश्वास पनि गरिन्छ। यसरी यस क्षेत्रमा भएका स्रोतहरूको संरक्षण धार्मिक तथा सांस्कृतिक क्रियाकलापका माध्यमबाट पनि हुँदै आएको छ। यसै गरी यस क्षेत्रभित्र रहेका विभिन्न मन्दिरहरूमा दैनिक पूजाआजा र विवाह व्रतबन्धजस्ता सांस्कृतिक संस्कार तथा यज्ञहरू पनि गर्ने गरिन्छ।

घ. विवाद तथा अबका आवश्यकताहरू

यस क्षेत्रमा धेरै खालका समस्या तथा आवश्यकताहरू छन्। जस्तै, गुरुयोजना कार्यान्वयन नहुनु, पर्यटन पूर्वाधार विकास नगरिनु, स्थानीय समुदायको संस्थागत विकास नगरिनु, क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन नगरिनु, महत्वपूर्ण ठाउँहरू (ताल, गुफा, मन्दिर) को उचित तथा ठोस संरक्षणका कामहरू नगरिनु, वन तथा जैविक विविधता संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन नगरिनु, नदी नियन्त्रण नगरिनु, जनचेतना अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू नल्याउनुजस्ता समस्या छन्। त्यसकारण यस संरक्षित क्षेत्रमा स्थानीय समुदायलाई नै संरक्षक तथा व्यवस्थापक बनाउने नीति तथा कार्यक्रमका साथै बाह्य सहयोगको आवश्यकता देखिन्छ।

(छलफल कार्यक्रममा सहभागी प्रतिनिधि तथा प्रश्नावली विधिमा उत्तरदाता: द्विजराज भट्ट, धर्मानन्द भट्ट)

२.३ आइसीसीएप्रति अन्य सरोकारवालाहरूको प्रतिक्रिया

नेपालमा आधुनिक संरक्षित क्षेत्रका विषयमा थुप्रै परियोजनाहरू कार्यान्वयन भैसकेका छन्। त्यस्तै थुप्रै अध्ययन-अनुसन्धानहरू पनि भएका छन्। नीति तथा नियमहरू पनि प्रशस्त निर्माण भैसकेका छन्। यद्यपि आइसीसीएका बारेमा बलियो बहसको सुरुवात भने भएको छैन। आइसीसीएको अनौपचारिक राष्ट्रिय सञ्जाल र फरेष्ट एक्सन नेपालले आयोजना गरेको यस कार्यक्रममा उपस्थित अन्य सरोकारवालाहरूले आइसीसीए प्रति अभिव्यक्त गरेका प्रतिक्रिया तथा सुझावहरू निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- ❖ नेपालका विभिन्न ठाउँहरूमा थुप्रै आइसीसीएहरू कुनै न कुनै रूपमा आधुनिक संरक्षित क्षेत्रभित्र तथा बाहिर अस्तित्वमा छन्। तर, तिनीहरूको कानुनी तथा व्यवहारिक दुवै हिसाबले पहिचान हुन सकेको छैन।

- ❖ नेपालमा जैविक विविधताको संरक्षणमा आइसीसीएहरूले युगौयुगदेखि परम्परागत ज्ञान तथा अभ्यासहरूका माध्यमबाट योगदान दिइरहेका छन्। तर तिनीहरूको योगदानको पहिचान गरी पुरस्कृत गर्ने नीति बन्न सकेको छैन।
- ❖ विगत केही वर्षदेखि संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको अधिकारको पहिचान तथा आवश्यकता महसुस गरिन थालिएको छ। जसले गर्दा केही न केही रूपमा आइसीसीएहरूलाई मान्यता तथा प्रोत्साहन दिनुपर्ने आधार बन्दै गएको छ।
- ❖ आइसीसीएहरूलाई संरक्षणको काममा सहभागी तथा मुख्य कर्ताको रूपमा पहिचान नगरी लागू गरिएका धेरैजसो सरकारी तथा अन्य परियोजनाहरू सफल हुन सकेका छैनन्। त्यसकारण अब आइसीसीएहरूको पहिचान गरी उनीहरूकै सक्रिय सहभागितामा संरक्षित क्षेत्र संरक्षणका कामहरू अगाडि बढाउन सरकार पनि बाध्य हुनुपर्ने छ।
- ❖ संरक्षित क्षेत्र संरक्षणको काममा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूलाई प्रमुख कर्ताको रूपमा स्वीकार गरी आयोजना गरिएका परियोजनाहरू सफल हुन्छन्। किनभने जहाँ संरक्षित क्षेत्र संरक्षणका क्रियाकलापहरूले आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूको परम्परागत तथा दैनिक जीविकोपार्जनको अधिकार तथा आधारहरूको संरक्षण गर्दछ, त्यहाँ प्रकृति तथा जैविक विविधताको संरक्षण पनि भैरहेको हुन्छ।

२.४ अन्य सरोकारवालाहरूका सुझावहरू

- ❖ यसै अन्तरसंवाद कार्यक्रममा आधारित भै नेपालमा आइसीसीएको केकस्तो व्यवस्थापकीय स्वरूप हुनुपर्छ भन्ने बारेमा नमुना तयार गर्न सकिएमा आइसीसीएको बुझाइलाई व्यापक बनाउन सकिन्छ। जसले गर्दा सरकारी तथा अन्य निकायहरूले नेपालमा आइसीसीएका लागि गरिनुपर्ने आवश्यकताहरूको महसुस गर्न सक्छन्।
- ❖ संरक्षित क्षेत्रको उचित संरक्षण गर्नु चुनौतपूर्ण छ। यस्तो काम आइसीसीएहरू आफैले मात्रै पनि गर्न सक्दैनन्। त्यसकारण कति अवस्थामा आइसीसीएहरूले अन्य संरक्षणका निकायहरू, समूह, संस्थाहरू तथा संगठनहरूसँग सहकार्य गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। जसका लागि आइसीसीएहरूले बाह्य तथा आन्तरिक सहयोग जुटाई आफ्नो संस्थागत विकास गर्न सक्छन्।

- ❖ अहिलेको अवस्थामा आइसीसीएले आफ्नो अस्तित्व बलियो बनाउनका लागि आफै सक्रिय भई काम गर्नुपर्दछ। जसले गर्दा अन्य निकायहरूले पनि आइसीसीएप्रतिको दृष्टिकोण बनाउन सक्छन्। यसकारण आइसीसीएहरूको सक्रियताले नै उनीहरूको आगामी बाटो तय गर्न मद्दत गर्दछ।
- ❖ संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा आइसीसीएको भूमिका तथा अधिकारका लागि स्पष्ट नीतिको आवश्यकता पर्दछ। तर, यसका लागि नेपालमा रहेका आइसीसीएहरूको स्पष्ट तथ्याङ्क तयार गरी उनीहरूको कानुनी तथा नीतिगत आवश्यकता के हो भन्ने कुराको पहिचान गरिएको हुनुपर्दछ। यसैको आधारमा नीतिगत परिमार्जनका लागि आइसीसीए तथा यससँग सम्बन्धित निकायहरूले सरकार तथा सरोकारका निकायहरूलाई नीतिगत सुझाव पेस गर्नुपर्दछ।

भाग-तीन

आइसीसीएबारे छलफल तथा अबको बाटो

३.१ नेपालमा आइसीसीएको अवस्था

यस पुस्तिकाको दोस्रो खण्डमा उल्लेख गरिएका उदाहरणहरूबाट नेपालका विभिन्न क्षेत्रहरूमा आइसीसीएहरूले प्रकृति र जैविक विविधताको संरक्षण गर्दै आएको पुष्टि भएको छ। यसका साथै आइसीसीएहरूले आफ्नो जीविकोपार्जनका आधारहरू पनि संरक्षण गरिरहेका छन्। यसबाहेक आइसीसीएहरूले देशमा सम्भावित संरक्षित क्षेत्रको दायरालाई पनि अझ फराकिलो पार्न मद्दत गरिरहेको पुष्टि गरेका छन्। आइसीसीएहरूले परम्परागत संरक्षणका ज्ञान, अनुभव तथा अभ्यासहरूलाई जोगाइराख्नका लागि आफ्नो तहबाट निरन्तर भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन्। उनीहरूले राज्य (जसले आधुनिक संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको पद्धतिलाई बढावा दिन चाहिरहेको छ) सँग माग गर्दै आएका छन्। यसका साथै आइसीसीएहरूले अन्य वा बाहिरका व्यक्ति (जसले संरक्षित क्षेत्रका स्रोतलाई आफ्नो फाइदा वा व्यक्तिगत नाफाका लागि उपयोग वा शोषण गर्न चाहन्छन्) सँग आफ्नो अस्तित्वको पनि संघर्ष गर्दै आएको उदाहरणबाट पुष्टि भएको छ। आइसीसीएका यी उदाहरणहरूले नेपालमा निम्नप्रकारका अवस्था वा विशेषताहरू विद्यमान भएको देखाएको छ।

- **आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरूभित्र तथा बाहिर थुप्रै आइसीसीएहरू अस्तित्वमा रहेका :** प्रकृति र जैविक विविधताको संरक्षण सरकार तथा सरकारी निकायले मात्रै गर्न सक्छ भन्ने मान्यताबाट आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरू विकास भएको हो। तर यस पुस्तिकाको खण्ड 'दुई' मा उल्लेख गरिएका आइसीसीएका उदाहरणहरूले आइसीसीएहरूले लामो समयदेखि नै प्रकृति तथा विभिन्न खालका जैविक विविधताहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापन गर्दै आएको पुष्टि गरेका छन्। उनीहरूले कैयौं आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरू भित्रै पनि आफ्नो अस्तित्व तथा पहिचान जोगाइरहेका छन् भने कयौं आइसीसीएहरू यस्ता संरक्षित क्षेत्रभन्दा बाहिर पनि रहेका छन्। जस्तै, सोलुखुम्बु जिल्लाको खुम्बु संरक्षण क्षेत्र, डोल्पा जिल्लाको पुङमा चरण क्षेत्र, चितवनको बीस हजार ताल, बर्दियाको खाता कोरिडोर लगायत अन्य थुप्रै आइसीसीएहरू आधुनिक संरक्षित क्षेत्रभित्रै रहिरहेका छन्। यसै गरी बर्दिया जिल्लाको बरैया ताला, भ्वापाको जलथल सामुदायिक वन, चितवनको चेपाङ सामुदायिक वन जस्ता थुप्रै संरक्षित क्षेत्रहरू आधुनिक संरक्षित क्षेत्रभन्दा बाहिर पनि परम्परागत ज्ञान, अभ्यास तथा पहलबाट अस्तित्वमा रहिरहेका छन्।

आधुनिक संरक्षित क्षेत्रभित्र रहेका आइसीसीएहरूले संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको धेरै अधिकार स्थानीय स्तरमा रहनुपर्ने कुराको माग गर्दैआएका छन्। संरक्षित क्षेत्रको विस्तार र त्यसपछि उत्पन्न विभिन्न विवाद तथा समस्याका कारण व्यवस्थापनको केही अधिकार स्थानीय समुदायलाई दिने प्रक्रिया बढ्दै गएका तथ्यहरू विभिन्न नीति, कार्यक्रम तथा कार्ययोजनाहरूले देखाउँछन्। जस्तै, अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रमा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन समितिलाई केही अधिकार दिइनु एउटा उदाहरण हो। तर अझै पनि संरक्षित क्षेत्रभित्र रहेका आइसीसीएहरूले व्यवस्थापनको पूर्ण अधिकार प्राप्त नगर्दा धेरै खालका अप्ठ्याराहरू भेल्लु परेको छ। अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रमा संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन समितिलाई विघटन गर्ने अधिकार सरकारी निकायलाई हुनु, त्यहाँको सम्पूर्ण आम्दानी पारदर्शी नहुनुजस्ता समस्याले समुदायको अधिकार कमजोर भएको छ। उनीहरूले संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको सम्पूर्ण अधिकार (अथवा बढी अधिकार) स्थानीय समुदायलाई दिइनुपर्ने कुराको माग गर्दै आएका छन्। यसो गरिएमा उक्त संरक्षित क्षेत्रभित्र भएका जैविक विविधताको संरक्षण, व्यवस्थापन तथा स्थानीय जीविकोपार्जनको आधार तयार गर्ने काम बढी प्रभावकारी हुने तर्क उनीहरूले गर्दछन्। जस्तै, पश्चिमाञ्चलको अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्रमा स्थापना भएका संरक्षण क्षेत्र व्यवस्थापन समितिहरू (CAMC), सोलुखुम्बुमा भएको खुम्बु संरक्षण क्षेत्रका स्थानीय समुदायहरू, भ्यापामा भएको जलथल सामुदायिक वन, बर्दियाको बरैया ताल, चितवनको बीस हजार ताललगायत अन्य धेरै संरक्षित क्षेत्रका स्थानीय समुदायहरू उक्त क्षेत्रको सम्पूर्ण व्यवस्थापकीय अधिकार उनीहरूलाई नै दिनुपर्ने कुराको माग गर्दै आएका छन्।

- **आइसीसीएहरू जैविक विविधताको संरक्षणमा सफल तथा सबल:** आधुनिक संरक्षित क्षेत्रभित्र तथा बाहिर रहेका आइसीसीएहरूका विद्यमान परम्परागत संरक्षण तथा व्यवस्थापनका पद्धतिहरू जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने काममा प्रभावकारी भएको देखिन्छ। जस्तै, सोलुखुम्बुको खुम्बु संरक्षण क्षेत्रलाई सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र राखी संरक्षण गर्ने आधुनिक संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापकीय पक्षभन्दा त्यहाँकै आइसीसीए बढी प्रभावकारी भएको देखिन्छ। यस्तै, डोल्पा जिल्लाको पुडमो क्षेत्रमा भएको चरनक्षेत्रलाई शे-फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र राखी संरक्षण गर्ने आधुनिक संरक्षणको कामभन्दा स्थानीय आइसीसी बढी संरक्षणमुखी भएको देखिन्छ।

उनीहरूले आफ्नो धार्मिक तथा परम्परागत विश्वास र अभ्यासका कारण चोरीशिकार नगर्ने र यदि कसैले गरेको देखेमा उनीहरूले उक्त व्यक्तिलाई सम्बन्धित निकायकहाँ जिम्मा लगाउने गर्दछन्। यी क्षेत्रहरूमा स्थानीय समुदायले कहिल्यै पनि शिकार नगर्ने तर संरक्षणका नाममा केही सरकारी कर्मचारी तथा यसैका कारण बाह्य व्यक्तिहरू आई चोरीशिकार गर्ने गर्दछन्। यस्तै, बर्दियाको खाता कोरिडोरमा भएका स्थानीय समुदाय, बर्दियाकै बरैया तालजस्ता ठाउँका आइसीसीएहरू जैविक विविधताको संरक्षणमा सक्रिय छन्।

देशका विभिन्न ठाउँमा रहेका वनजंगलमा काठ व्यापारका लागि, कृषकबाट कृषिभूमिका लागि, व्यापारीहरूले व्यापारका लागि, चरनक्षेत्रका लागि, मानव वस्तीका लागि अतिक्रमण बढिरहेको छ। यसरी वन जंगलमाथि भैरहेको अतिक्रमणका सम्भावित ठाउँहरूमा आइसीसीएहरूले त्यस क्षेत्रलाई अतिक्रमणबाट बचाउन वा नियन्त्रण गर्न मद्दत गरेका छन्। जस्तै, भ्यापामाको जलथल वन स्थानीय समुदायले संरक्षण नगर्दा विनाशको दर तीव्र भएको थियो तर जब स्थानीय समुदायले संरक्षण गर्न थाले त्यसपछि यसको विनाश रोकियो। यसै गरी चितवनका चेपाङहरूको अकलादेवी सामुदायिक वन, कास्कीको रूपातालको माथिल्लो तटीय क्षेत्र, बर्दियाको खाता कोरिडोरलगायत अन्य थुप्रै संरक्षित क्षेत्रहरूमा स्थानीय समुदायहरूले उक्त क्षेत्रलाई बाह्य अतिक्रमणबाट बचाउने काम गरेका छन्। आइसीसीएका यस्ता कैयौं उदाहरण हुन सक्छन्। उनीहरूको संरक्षणप्रतिको मोह, अपनत्वको भावना, परम्परागत मूल्य तथा मान्यता, उनीहरूको उक्त स्रोतसँगको निकटताजस्ता कुराहरूका माध्यमबाट उक्त क्षेत्रमा भएका स्रोत तथा जैविक विविधता संरक्षण भएको छ।

आइसीसीएहरूले धार्मिक परम्परागत अभ्यासहरूबाट पनि संरक्षित क्षेत्रमा भएका कयौं जैविक विविधताहरूको संरक्षण गर्दैआएका छन्। जस्तै, कास्कीको वेगनास क्षेत्रभित्रको धार्मिक वन क्षेत्रमा स्थानीय समुदायहरूको धार्मिक आस्थाकै कारण उक्त क्षेत्रमा भएको जैविक विविधताको संरक्षण भएको छ। त्यसै गरी पाताल धार्मिक वन, चेपाङहरूको अकलादेवी सामुदायिक वन, खुम्बु संरक्षण क्षेत्र, पुडमो चरण क्षेत्रलगायत अन्य धेरै संरक्षित क्षेत्रहरूमा भएका जैविक विविधता आइसीसीएहरूको धार्मिक मूल्य, मान्यता तथा विश्वासकै कारण संरक्षण भएका छन्।

- **आइसीसीएहरू आफ्नो स्वामित्व तथा पहिचानको समस्यामा रहेका:** विभिन्न स्वरूप, आकार तथा विशेषता बोकेका आइसीसीहरू आफ्नो स्वामित्वको समस्यामा परेका देखिन्छन्। उनीहरूले युगौंदेखि वा परापूर्वकालदेखि संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपभोग गर्दै आएका क्षेत्रहरू सरकारले बनाएका नीति, नियम, कानून तथा परियोजनाहरूले उनीहरूको स्वामित्व रहने कि नरहने वा रहेको छ कि छैन ? समस्या सिर्जना गरेको छ। जस्तै, रूपन्देही जिल्लाको गंजेडी ताल र बर्दिया जिल्लाको बरैया ताल सरकारले ठेकेदारलाई ठेकामा दिएपछि उत्पन्न भएको स्वामित्वको समस्या, इलाम जिल्लाको माइपोखरी धार्मिक वन सरकारले रामसार क्षेत्रको रूपमा घोषणा गर्दा, सोलुखुम्बुको खुम्बु संरक्षित क्षेत्र सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्जमा राखिँदा, डोल्पाको पुडमो चरण क्षेत्र से फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्जमा राखिँदा त्यहाँका आइसीसीएहरूको परम्परागत पहिचान, अधिकार तथा स्वामित्व कसमा रहने भन्ने समस्या पैदा भएको छ।

आइसीसीएहरूले युगौंदेखि संरक्षण, व्यवस्थापन र उपभोग गर्दै आएका क्षेत्र कानुनी रूपमा सरकारले आफैलाई हस्तान्तरण गरेको र यसको व्यवस्थापकीय अधिकार आफैले पाउनुपर्छ भन्ने चाहिरहेका छन्। जस्तै, डोल्पाको पुडमो क्षेत्रका समुदायहरू आफ्नो परम्परागत चरण क्षेत्र सरकारले आफ्नै समुदायलाई कानुनी रूपमा दिनुपर्ने कुराको बारेमा पहल गर्दैआएका छन्। यस्तै, सोलुखुम्बुको खुम्बु संरक्षण क्षेत्रमा भएको परम्परागत संरक्षित क्षेत्र, भ्नापाको जलथल सामुदायिक वन, बर्दियाको बरैया ताललगायत अन्य थुप्रै आइसीसीएहरूले आफ्नो परम्परागत संरक्षित क्षेत्रमाथिको कानुनी तथा वैधानिक रूपमा पहिचान सहितको स्वामित्व सरकारले दिनुपर्ने माग तथा पहल गर्दैआएका छन्।

- **आइसीसीएहरूले स्थानीय समुदायको जीविकोपार्जनमा मद्दत:** देशका विभिन्न ठाउँहरूमा, विभिन्न स्वरूपहरूमा (ठूलो वा सानो) रहेका आइसीसीएहरूले जैविक विविधताको संरक्षणका साथै जीविकोपार्जनमा पनि मद्दत पुऱ्याइरहेका छन्। परिवर्तित समयमा समयअनुकूल उनीहरूले विभिन्न तरिकाबाट स्थानीय आयआर्जनका आधारहरू सिर्जना गर्ने तथा यसको संरक्षण गर्ने प्रयास गरिरहेका छन्। जस्तै इलामको चोयाटार सामुदायिक वनले रेडपाण्डा जस्तो लोपोन्मुख जनावरको संरक्षण गरी यसैको माध्यमबाट पर्यटक भित्र्याई सामुदायिक आय बढाएको छ। यसै गरी रूपातालको व्यवस्थापन, खाता कोरिडोर, माइपोखरी धार्मिक

वनलगायत अन्य धेरै उदाहरणहरू छन्। यसकारण आइसीसीएहरूले प्रकृति तथा जैविक विविधता संरक्षणको साथै उनीहरूको जीविकोपार्जनमा कुनै न कुनै रूपमा टेवा पुऱ्याउँदै आएका छन्।

आइसीसीएहरू परम्परागत संरक्षणमा मात्रै निर्भर नभएर समय तथा परिस्थितिअनुसार संरक्षण, व्यवस्थापन तथा उपभोगका विभिन्न नयाँ स्वरूप तथा प्रक्रियाहरूको खोजी गर्दै आएका छन्। उनीहरू जैविक विविधताको संरक्षणका साथै आय आर्जनका लागि टेवा पुऱ्याउने उत्तम उपाय तथा नयाँ तरिकाहरूको पनि खोजी गर्न थालेका छन्। इलाम जिल्लाको चोयाटार सामुदायिक वनमा रेडापाण्डा संरक्षण गरिनु, बर्दियाको खाता कोरिडोरमा विभिन्न समुदायहरूको सञ्जाल निर्माण गरी वनमा विभिन्न खालका लोपोन्मुख जनावरहरूको संरक्षण गरिनुका साथै आयमूलक काममा प्रयास गर्नु, रूपन्देहीको गैँडातालमा पिकनिक स्पट बनाई आयआर्जन बढाउने प्रयास गरिनु, कास्कीको रूपातालमा सहकारीको माध्यमबाट लाभ तथा स्वामित्व सबैलाई दिइनु जस्ता उदाहरणले उक्त कुरालाई पुष्टि गरेको छ।

३.२ आइसीसीएका आधारभूत मान्यता

आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरूको व्यवस्थापनमा आदिवासी तथा स्थानीय समुदायको जिविकोपार्जनका साथै अन्य थुप्रै विषयमा प्रश्न उठेका छन्। आइसीसीएहरूले संरक्षित क्षेत्रको व्यवस्थापनमा यस्ता समस्याहरूको निरूपण गर्न मद्दत पुऱ्याउन सक्छन्। हालसम्मका अनुभवहरूलाई हेर्दा आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरूमा सहकार्यभन्दा द्वन्द्व बढेको, व्यवस्थापनको कार्य तुलनात्मकरूपमा खर्चिलो भएको, आदिवासी जनजातिहरूको उक्त क्षेत्रमा भएका स्रोत तथा विविधतासँग सम्बन्धित परम्परागत ज्ञान, अनुभव तथा अभ्यासहरूमा नकारात्मक प्रभाव परेको जस्ता समस्याहरू बढ्दै गएका छन्। परिणामस्वरूप, स्थानीय समुदाय तथा आदिवासी जनजातिहरूमा संरक्षित क्षेत्रप्रतिको सकारात्मक सोचको विकास हुन सकेको छैन। यसै सन्दर्भमा आइसीसीएका केही आधारभूत मान्यताहरू विकास भएका छन्।

- **जीविकोपार्जनका लागि आवश्यक स्रोतहरूमाथिको दीर्घकालीन पहुँचलाई सुरक्षित गर्न मद्दत:** धेरैजसो आदिवासी जनजातिहरू जीविकोपार्जनका लागि स्थानीय स्तरमा उपलब्ध स्रोतमाथि पूर्णरूपमा निर्भर छन्। आईसीसीएका माध्यमबाट उनीहरू यस्ता अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दै बाह्य समाजबाट पर्दै जाने नकारात्मक प्रभावबाट जोगिन सक्छन्।

- **पारिस्थितीय प्रणालीको प्रक्रियाबाट प्राप्त हुने लाभको दीर्घकालीनतालाई जोगाउन मद्दत:** प्राकृतिक स्रोतहरूको तिव्र विनासका कारण पारिस्थितीय प्रणालीको प्रक्रिया हाल धेरै खतरापूर्ण तथा दयनीय बन्दै गएको छ। जसका कारण माथिल्लो तटीय माथिल्लो क्षेत्रमा बस्ने समुदाय) तथा तल्लो तटीय (तल्लो क्षेत्रमा बस्ने समुदायहरू) क्षेत्रबीचको पारिस्थितीय लाभको अवस्था अष्टयारो बन्दै गएको छ। यस्तो अष्टयारो खास गरी शुद्ध, स्वच्छ तथा आवश्यकताअनुसार पिउने पानी, यही स्रोतबाट उत्पादित उर्जाशक्तिको बाँडफाँड, प्राकृतिक प्रकोप जस्ता विषयहरूमा बढ्दै गएको छ। यसकारण माथिल्लो तटीय तथा तल्लो तटीय क्षेत्रमा पारिस्थितीय प्रणालीबाट प्राप्त हुने पर्यावरणीय सेवालाई जोगाउन आइसीसीएको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ।
- **धार्मिक, सांस्कृतिक तथा सामुदायिक पहिचान जोगाइराख्न मद्दत:** आदिवासी जनजाति तथा धेरैजसो स्थानीय समुदायहरूको स्थानीय स्तरमा उपलब्ध स्रोत तथा जैविक विविधताको अस्तित्वसँग उनीहरूको धार्मिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक जीवनको अर्थपूर्ण सम्बन्ध रहेको हुन्छ। उनीहरूको यस्तो परम्परागत सामूहिक पहिचान तथा अभ्यासहरूको संरक्षणसँगै जैविक विविधता तथा प्रकृतिको पनि संरक्षण भैरहेको हुन्छ।
- **तीव्र गतिमा बढ्दै गएको जलवायु परिवर्तनको प्रभाव तथा चुनौतीबाट बच्न मद्दत:** औद्योगिकीकरणका साथै तीव्र गतिमा बढ्दै गएको प्राकृतिक विनाशका कारण जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभाव बढ्दै गएको छ। आइसीसीएले लामो समयदेखि अभ्यास गर्दैआएका परम्परागत संरक्षण तथा व्यवस्थापनका विधिहरू नाफामुखीभन्दा संरक्षणमुखी छन्। उनीहरू प्राकृतिक स्रोतको दीर्घकालीन उपभोग गर्दै पारिस्थितीय प्रक्रिया तथा पर्यावरणीय सेवालाई दीगो राख्न मद्दत गरिरहेका हुन्छन्। त्यस्तै गरी उनीहरूको परम्परागत सामाजिक संस्था वा संगठनहरू जलवायु परिवर्तनका चुनौतिहरूसँग समायोजन गर्नका लागि पनि उपयोगि हुन्छन्। जसले जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभावहरूबाट सुरक्षित हुन टेवा पुगिरहेको हुन्छ।
- **प्रकृति र जैविक विविधताको संरक्षणमा सामूहिक पहललाई मजबुत बनाउन मद्दत:** आइसीसीएहरू आदिमकालदेखि आफ्नो भूक्षेत्रसँग चिरपरिचित हुन्छन्। उनीहरूले स्थानीय प्रकृति र जैविक विविधताको

संरक्षण तथा व्यवस्थापन सामूहिक रूपमा गर्दै आएका हुन्छन्। तर, आधुनिक संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन सरकार वा एउटै मात्र निकायको उद्देश्य र पहलमा केन्द्रित भएको देखिन्छ। जसले गर्दा संरक्षणका पहल असफल अथवा कम प्रभावी बन्दै गएका छन्। संरक्षित क्षेत्र संरक्षणको सफलता भनेको सामूहिक प्रयास तथा अभ्यासमा निर्भर गर्दछ। जुन कुरा आइसीसीएसँग छ र यसैको पहिचान र सशक्तीकरणले संरक्षणको सामूहिक पहल बलियो हुँदै जान्छ।

- **मानव अधिकारका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानलाई सम्मान गर्न मद्दत:** विश्व समुदायमा मानवअधिकारका बारेमा थुप्रै कानून तथा नीति नियमहरू पारित भैसकेका छन्। जस्तै, अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनसम्बन्धी महासन्धिले व्यवस्था गरेको अधिकार, संयुक्त राष्ट्रसंघको आदिवासी जनजातिको अधिकार सम्बन्धी घोषणा (UNDRIP) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले व्यवस्था गरेका अधिकारको प्रावधानहरूलाई सम्मान गर्ने वातावरण निर्माण गर्न आइसीसीएबाट मद्दत मिल्छ।

३.३ नेपालमा आइसीसीएका लागि अबको आवश्यकता

आइसीसीएलाई संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनको पाटो बनाउनका लागि थुप्रै खालका चुनौती तथा समस्या छन्। व्यावहारिक चुनौतीका रूपमा हेर्दा आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरूमा भैरहेका क्रियाकलाप प्रमुख हुन्। किनभने आदिवासी तथा स्थानीय समुदायहरूले स्थानीय प्रकृति तथा जैविक विविधताको संरक्षण राम्ररी गर्न सक्छन् भन्ने प्रशस्त उदाहारण हुँदाहुँदै पनि आधुनिक संरक्षित क्षेत्रहरूमा आइसीसीएहरूको महत्व तथा योगदानको कदर हुन सकेको छैन। आइसीसीएहरूको भूमिका तथा योगदानको कदर गर्नुको साटो उनीहरूको अधिकार तथा परम्परागत ज्ञान तथा अनुभवहरूलाई कुण्ठित पाउँदै लैजाने प्रयास भइरहेको जस्तो देखिन्छ। अर्को व्यावहारिक समस्या भनेको आइसीसीएको अवधारणालाई नै बहसको विषय कसरी बनाउन सकिन्छ भन्ने हो। यसै गरी कानुनी तथा नीतिगत चुनौती तथा अष्टयाराहरू पनि छन्। आइसीसीएलाई अबको समयमा संवैधानिक तथा कानुनी रूपमा नै कसरी स्थापना गर्ने भन्ने ठूलो चुनौती छ। यस्तै गरी युगौदेखि परम्परागत रूपमा उनीहरूले संरक्षणका कामहरू गर्दै आएका छन् तर ती अभ्यास तथा ज्ञानहरूलाई स्थापित गर्ने स्पष्ट कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गर्न सजिलो छैन। यही सन्दर्भमा नेपालमा आइसीसीएहरूका लागि निम्न प्रकारका पहल गरिन आवश्यक छ :

- **आइसीसीएहरूको नक्साङ्कन तथा अभिलेखीकरण:** देशमा अनगन्ती आइसीसीएहरू रहेका छन्। तर यसबारे यकिन तथ्याङ्कको अभाव छ। हालसम्म स्थापित तथा घोषित सरकारी संरक्षित क्षेत्रभित्र तथा यी क्षेत्रभन्दा बाहिर रहेका आइसीसीएहरूको वास्तविक तथ्याङ्क पत्ता लगाई यिनीहरूको विस्तृत जानकारी सहितको राष्ट्रिय अभिलेख तयार गर्नु नितान्त आवश्यक छ।
- **राष्ट्रिय नीति, नियम तथा कानूनको व्यवस्था:** खण्ड दुईमा उल्लेख गरिएका आइसीसीएहरूले युगौंदेखि परम्परागत मूल्य, मान्यता तथा विश्वासका आधारमा प्रकृति तथा जैविक विविधताहरूको संरक्षण गर्दै आएका छन् भन्ने कुरा पुष्टि गर्दछ। तर ती परम्परागत अभ्यास तथा अधिकारहरूलाई मान्यता दिने स्पष्ट कानूनी व्यवस्थाको अभाव भएको कुरा खण्ड एकमा चर्चा गरिएको छ। यसका लागि अबको संविधान, कानून तथा नीति-नियमहरूमा आइसीसीएहरूको बारेमा स्पष्ट व्यवस्था गरिनुपर्दछ। जसले गर्दा स्रोतको संरक्षणसँग सम्बन्धित ज्ञान, अनुभव तथा अभ्यासहरूको पहिचान, सम्मान, संरक्षणकासाथै कानूनी तथा नीतिगत आवश्यकताहरू पनि पुरा होस्।
- **राष्ट्रिय संयन्त्रको निर्माण:** आइसीसीएका नीतिगत तथा व्यावहारिक अनेकौं समस्या तथा सवाल छन्। समय र सन्दर्भअनुसार यसका जटिलताहरू पनि बढ्दै जान्छन्। यस्ता विषयहरूलाई स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा बहस तथा छलफल गरिनु आवश्यक छ। जसका लागि सम्पूर्ण आइसीसीएहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने एक राष्ट्रिय संयन्त्रको निर्माण गरिनु आवश्यक छ। यही संयन्त्रको माध्यमबाट अन्य सरोकारवालाहरूसँग आइसीसीएले छलफल तथा बहस गर्न सक्दछ। यसै गरी उनीहरूले यसैको माध्यमबाट आफ्नै शासकीय संस्थाको स्थापना गर्दै आफ्नो आधिकारिक पहिचान राख्न आन्तरिक सहकार्य बलियो बनाउदै बाह्य समुदायहरूसँगको सम्बन्ध पनि बढाउन सक्छन्।
- **क्षमता अभिवृद्धि:** आइसीसीएहरूको क्षमता अभिवृद्धि महत्वपूर्ण पाटो हो। उनीहरूलाई आफ्नो व्यवस्थापनको सहभागीमूलक मूल्यांकन, सुपरिवेक्षण, व्यवस्थापन गर्नका लागि क्षमता अभिवृद्धि गरिनु आवश्यक छ। यति मात्रै नभएर संरक्षित क्षेत्रको राष्ट्रिय विधि तथा प्रक्रियाका साथै आइसीसीएका अन्य बृहत् कुराहरूमा सजग तथा सचेत हुन आवश्यक छ। यसै गरी

संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापनमा समानता, समता तथा सुशासनका साथै अन्य सरोकारवालाहरूसँग सहकार्यका विषयमा पनि क्षमता अभिवृद्धि गरिनु आवश्यक छ। यसको मूल आशय भनेको स्थानीय संस्थाहरू बलियो तथा सक्षम बनाइनु हो तर पराश्रित बनाइनु चाहिँ हुँदैन।

- **उपयुक्त सामाजिक तथा राजनीतिक वातावरणको निर्माण:** आइसीसीएहरूको अभ्यासका लागि राष्ट्रिय स्तरमा उपयुक्त सामाजिक तथा राजनीतिक वातावरण निर्माण हुन सक्नु पर्दछ। राष्ट्रिय स्तरमा नै असहिष्णुता (जातीय, धार्मिक, आर्थिक आदि) बढ्दै गएमा यसले संरक्षित क्षेत्रमा भएका आइसीसीएहरूको भूमिका र महत्व समस्यामा पर्न सक्छ। यसकारण समुदाय-समुदायका बीच तथा विभिन्न राजनीतिक समूह अथवा दलहरूका बीच पनि एकआपसमा सहकार्य गर्ने वातावरण बन्नु नितान्त आवश्यक छ।

सन्दर्भसामग्री

- Balasinorwala, T.; Kothari, A; and Goyal, M. (2004): Participatory Conservation: Paradigm Shifts in International Policy. IUCN, Gland-Switzerland; Cambridge, UK; and Kalpavriksh, India.
- Barber, Charles Victor (2004): Can we Quantify the Value of Protected Areas? From Tangibles to Intangibles. CBD Technical Series no 15, Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Malaysia, pp 23-31.
- Bhatta, Shiv Raj; and Jhamak B. Karki (2008): Governance in Protected Areas Management of Nepal. In: Bajracharya, Siddhartha B. and Ngamindra Dahal (ed.): Shifting Paradigms in Protected Area Management. NTNC, Kathmandu, pp 119-122.
- Borrini-Feyerabend and interviews by others (2002): Indigenous and Local Communities and Protected Areas: Rethinking the Relationship. PARKS 12 (2), pp 5-15.
- Borrini-Feyerabend and others (2010): Strengthening What Works: Recognizing and Supporting the Conservation Achievements of Indigenous Peoples and Local Communities. IUCN/CEESP Briefing Note No 10, Teheran.
- Borrini-Feyerabend, G, Kothari, A. and Oviedo, G. (2004): Indigenous and Local Communities and Protected Areas: Towards Equity and Enhanced Conservation. IUCN; Gland-Switzerland; and Cambridge, UK.
- Borrini-Feyerabend, G. (1996): Collaborative management of Protected Areas: Tailoring the Approach to the Context. IUCN, Gland-Switzerland.
- Borrini-Feyerabend, G., J. Johnston and D. Pansky (2006): Governance of Protected Areas. In: Lockwood, M., A. Kothari and G. Worboys (ed.): Managing Protected Areas: A Global Guide. Earthscan, London.
- Borrini-Feyerabend, N. Dudley, T. Sandwith, S. Stevens, A. Kothari, B. Lassen, A. Berghofer, T. Balasinorwala, P. Budhatoki & S. Bhatt (2008): Governance as Key for Effective and Equitable Protected Area Systems. TGER and TILCEPA Briefing Note 8.
- Corrigan, Colleen and Arianna Granziera (2010): A Handbook for the Indigenous and Community Conserved Areas Registry. UNEP/WCMC, Huntingdon Road, Cambridge CB3 0DL, United Kingdom.
- Davey, Adrian G. (1998): National System Planning for Protected Areas. IUCN, Gland, Switzerland and Cambridge, UK.
- Dudely, N (2008): Guidelines for Applying Protected Area Management Categories. IUCN, Gland, Switzerland.
- Eken, Güven, Leon Bennun and Charlotte Boyd (2004): Protected Areas Design and Systems Planning: Key Requirements for Successful Planning, Site Selection and Establishment of Protected Areas. CBD Technical Series No 15, Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Malaysia, pp 37-44.
- Gidda, Sarat Babu and Kalemani Jo Mulongoy (2004): Protected Areas in the Convention on Biological Diversity. CBD Technical Series No 15, Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Malaysia, pp 9-14.
- Ishwaran, Natarajan and Guy Debonnet (2004): Conservation Amid Conflict: Protected Areas for Peace and Co-Operation. CBD Technical Series No 15, Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Malaysia, pp 88-93.
- IUCN/CEESP (2008a): Governance as Key for Effective and Equitable Protected Area Aystems. IUCN/CEESP Briefing Note, pp 8. 16.
- IUCN/CEESP (2008b): Recognizing and Supporting Indigenous and Community Conservation: Ideas and Experiences from the Grassroots. IUCN/CEESP Briefing Note pp 9. 28.
- IUCN/CEESP (2010): Bio-cultural Diversity Conserved by indigenous Peoples & Local Communities—Examples & Analysis. Briefing Note, No. 10.
- Jana, S.; and Sharma, Naya P. (2010): Rediscovering Indigenous Peoples and Community Conserved Areas (ICCAs) in Nepal. ForestAction Nepal, Satdobato, Nepal.
- Kothari, Ashish (2004): Protected Areas and People: Participatory Conservation. CBD Technical Series No 15, Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Malaysia, pp 94-99.
- Kothari, A. (2006): Community Conserved Areas: Towards Ecological and Livelihood Security. PARKS 16 (1), pp 3-13.
- Kothari, A. (2008 a): Protected Areas and People: The Future of the Past. PARKS 17 (2), pp 23-34.
- Kothari, A. (2008 b). Diversifying PA Governance: Ecological, Social, and Economic Benefits, In Protected Ares in Today's World: Their Values and Benefits for the Welfare of the Planet. CBD Technical Series No. 36, Montreal.
- Marrie, Henrietta (2004): Protected areas and Indigenous and Local Communities. CBD Technical Series No 15, Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Malaysia, pp 106-110.
- McNeely, J.A (2008): New Paradigm for Managing PAs in the 21st Century. In: Bajracharya, Siddhartha B. and Ngamindra Dahal (ed.): Shifting Paradigms in Protected Area Management. NTNC, Kathmandu.

- McNeely, Jeffrey A. (2004): Protected Areas, Poverty, and Sustainable Development. CBD Technical Series No 15, Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Malaysia, pp 14-22.
- McNeely, Jeffrey A. (2008): A New Paradigm for Managing Protected Area in the 21st Century. In: Bajracharya, Siddhartha B. and Ngamindra Dahal (ed.): Shifting Paradigms in Protected Area Management. NTNC, Kathmandu pp 7-18.
- MoFSC (1973): National Parks and Wildlife Conservation Act, 1973. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu.
- MoFSC (1993): Forest Act, 1993. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu.
- MoFSC (1996): Buffer Zone Management Regulation, 1996. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu.
- MoFSC (2000): Forest Sector Policy. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu.
- MoFSC (2002 a): Leasehold Forest Policy, 2002. Ministry of Forest and Soil Conservation, Nepal Government, Kathmandu.
- MoFSC (2002 b): Nepal Biodiversity Strategy, 2002. Ministry of Forest and Soil Conservation, Nepal Government, Kathmandu.
- MoFSC (2003): National Wetland Policy, 2003. Ministry of Forest and Soil Conservation, Nepal Government, Kathmandu.
- MoFSC (2008): Community Forestry Guideline, 2065. Ministry of Forest and Soil Conservation, Kathmandu.
- MoFSC (2009 a): Nepal Biodiversity Strategy, 2009. Ministry of Forest and Soil Conservation, Nepal Government, Kathmandu.
- MoFSC (2009 b): Fourth National Report to Convention on Biological Diversity, Government of Nepal, Ministry of Forests and Soil Conservation (MoFSC), Singha Durbar, Kathmandu, Nepal.
- Naughton-Treves, Lisa; Margaret Buck Holland; and Katrina Brandon (2005): The Role of Protected Areas In Conserving Biodiversity and Sustainable Local Livelihood. Annual Review, Environmental Resources, Vol. 30, pp. 219–252.
- Pathak, N., Bhatt, S., Balasinorwala, T., Kothari, A. and Borrini-Feyrabend, G. (2004): Community Conserved Areas: A Bold Frontier for Conservation. TILCEPA/IUCN, CENESTA, CMWG and WAMIP, Tehran.
- Paudel, Naya S. (2006): Protected Areas and Reproduction of Social Inequality. In: IUCN/CEESP, Policy Matters, Issues 14, pp 155-168.
- Pimbert, Michel P. and Jules N Pretty (1995): Parks, People and Professionals: Putting 'Participation' into Protected Area Management. Discussion Paper No 57, February 1995. UNRISD, Geneva.
- Poudel, Naya S.; and Jana, S. (2009): Indigenous and Community Conserved Areas: Relevance, Potentials and initiatives in Nepal. Policy Brief, ForestAction Nepal, Sathdobato, Lalitpur, Nepal.
- Secretariat of the Convention on Biological Diversity (2004): Status and Trends of and Threats to Protected Areas. CBD Technical Series No 15, Secretariat of the Convention on Biological Diversity, Malaysia, pp 32-36.
- Secretariat of the Convention on Biological Diversity (2008): Protected Areas in Today's World: Their Values and Benefits for the Welfare of the Planet. Montreal, Technical Series no. 36.
- Stevens, S. (1997): Consultation, Co-Management, and Conflict in Sagarmatha (Mount Everest) National Park, Nepal. In: S. Stevens (ed): Conservation Through Cultural Survival: Indigenous Peoples and Protected Areas. Washington D.C., Island Press, pp. 63-97.
- Stevens, S. (2009): Seeking Respect for a Sherpa Community Conserved Area: Responsibility, Recognition, and Rights in the Mt. Everest Region of Nepal. In: Jessica Campese (ed): Issues and Opportunities for Rights Based Approaches to Conservation. Bogor, Indonesia, CIFOR.
- UN/CBD (1993): Convention on Biological Diversity.
- UN/ILO (1998): Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989. The General Conference of the International Labour Organisation.
- UN/UNDRIP (2007): United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. Sixty-first session, Agenda item 68, Report of the Human Rights Council.
- UNEP/CBD (2008): Report of the Conference of the Parties of the Convention on Biological Diversity on the Work of Its Ninth Meeting. Bonn.
- West, Paige; Igoe, James; and Brockington, Dan (2006): Parks and Peoples: The Social Impact of Protected Areas. Annual Review of Anthropology, Vol-35:251, pp. 251-277.
- http://www.dnpwc.gov.np/conservation_gaurishankar.asp
- <http://www.dnpwc.gov.np/news.asp>
- <http://www.wdpa.org/>

अनुसूची

अनुसूची १: नेपालमा घोषणा गरिएका संरक्षित क्षेत्रहरू

SN	Date	Name of the parks	Category	Area (KM2)	%
1	1972	Chitawan National Park	National Park	932	0.73
2	1973	Suklaphanta	Wildlife Reserve Area	305	0.24
3	1976	Sagarmatha National Park	National Park	1148	0.90
4	1976	Langtang National Park	National Park	1710	1.34
5	1976	Rara National Park	National Park	106	0.08
6	1976	Koshitappu	Wildlife Reserve Area	175	0.14
7	1984	Shey-Phoksundo National Park	National Park	3555	2.80
8	1984	Parsa	Wildlife Reserve Area	499	0.39
9	1986	Annapurna Conservation Area	Conservation area	7629	6.00
10	1987	Dhorpatan	Hunting Reserve Area	1325	1.04
11	1988	Bardiya National Park	National Park	968	0.76
12	1989	Manaslu Conservation Area	Conservation area	1663	1.31
13	1992	Makalu-Barun National Park	National Park	1500	1.18
14	1997	Kanchanjunga Conservation Area	Conservation area	20	0.02
15	1999	Makalu Barun Conservation Area	Conservation area	830	0.65
16	2002	Shivapuri	National Park	97	0.08
17	2006	Khaptad National Park	National Park	225	0.18
18	2010	Banke National Park	Natiopnal Park	2179	-
19	2010	Gaurisankhar Conservation Area	Conservation Area	1903	-
20	2010	Appinampa Conservation Area	Conservation Area	550	-

Source: HMG/N 2000, http://www.dnpwc.gov.np/conservation_gaurishankar.asp,
<http://www.dnpwc.gov.np/news.asp>.